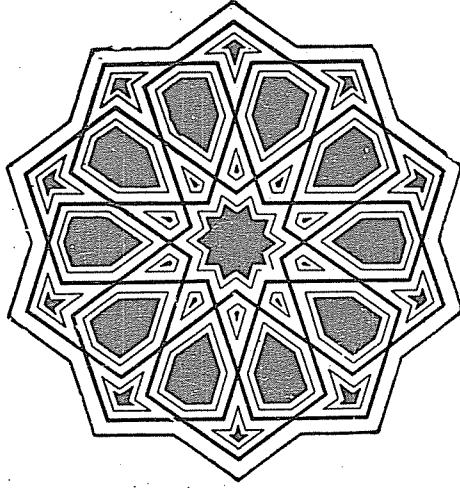


# İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN  
ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR



I - IV

1956

MARS T. ve S. A. Ş. MATBAASI — ANKARA

1 9 5 8

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYÂT FAKÜLTESİ  
TÜRK ve İSLÂM SAN'ATLARI TARİHİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI—SAYI: 5

---

YILLIK  
ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

I

1956

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 5 7

## ORHAN GAZÎ DEVRİNDE MÎ'MÂRÎ

EKREM HAKKI AYVERDİ

Osmanlı mi'mârisinin mebde'lerini araştıran bir tetkike başlarken ilk akla gelecek su'al Ertuğrul ve Osman Gaziler devrinden hiç bir eser kalıp kalmadığıdır.

Söğüdden ve Domaniç yaylasından pek uzaklara ulaşmayan Ertuğrul Gazî için taharri sahası mahdud ve binaenaleyh kolaydır. Onun ismini taşıyan tek eser de Söğüd'de bulunan ufak mesciddir. Mahallî rivâyete nazaran Ertuğrul Gazînin Söğüd'de yurdunu ilk kurduğu, yani çadırlarile gelip konduğu, şehrin cenubundaki düzlükde bulunan mescid, etrafı kapalı dar bir son cema'at mahallile 5,00 x 5,00 m. eb'adında dört duvar üstüne tek kubbeden ibarettir. Yapısı itibarile külliye XIX. asıra aittir. Her tarafı kalın sıva ile örtülüdür; bu tabakanın döküldüğü pencere kenarı gibi yerlerde de son zaman tuğlaları görülmektedir; eski devirden bir iz göze çarpmıyor. Namını taşıdığı zatın zamanında yapıldığına dair ne bir kayıt, ne vakfiye bulunabilmiştir. Vakıflar kuyudatından birisinde<sup>1</sup> "Söğüd kasabasında Ertuğrul Gazî vakfından Elhac Hüseyin Mescid-i Şerifi' sûretinde zikr edilip XIX. asır sonlarına aid olan bu kayıddan vakıf namına Hüseyin isminde birisi tarafından yaptırıldığı intiba'mı veriyor. Ertuğrul Gazînin kadimden bir vakfi olsun olmasın, bina bu günkü hâlile bir mi'marî ifade taşımamaktadır.

Osman Gazî zamanında Beyliğin sâhası epeyi genişlediğinden araştırma ehemmiyet kesb etmekte ve elde ba'zı malûmat da bulunmaktadır. Şimdi aynı isimdeki köyün yukarılarında bulunan Karaca Hisar kal'esindeki kiliseden muhavvel<sup>2</sup> cami'de Osman Gazînin ilk hutbeyi 699 (1299)da okuttuğu ma'lûmdur. Ancak bu cami' harab olmuş ve 1307 (1891) senesinde Sultan Hamid tarafından "müceddeden inşa ve ihya" kılınmıştır;<sup>3</sup>

Bina, eskiden hiçbir şey muhafaza edilmiyerek, çatılı ufak bir köy camii evsafında inşa edilmiştir. Bu da Yunanlılar tarafından yakıldığından cami, 1943 senesinde Ertuğrul Gazî'nin mensub olduğu Karakeçili aşiretinden, baba oğul, Emin ve Mehmed Aksu tarafından, Marsilya kiremidi ile örtülerek yenilenmiştir.<sup>4</sup>

Hammerin<sup>5</sup> İdris-i Bitlisî'den naklen bildirdiğine göre Osman Gazî, Ermeni Boğazı dedikleri yerde -ki İnegölden Ahur Dağına çıkan yol üstündedir- Abdal Kumral namına bir zaviye, Derviş Torud (?)<sup>6</sup> namına da bir tekke<sup>7</sup> yaptırmış ise de bunlardan da bir eser yoktur.

Yeni Şehir kasabası külliye Osman Gazînin eseridir. Âşık Paşa-Zade'ye göre<sup>8</sup> "Gazîlere evler yapdurdı"; Neşri<sup>9</sup> "Gazîlere evler buyurdi ma'mur itti, andan ötürü ana Yenişehir dindi"; Necip Asım - Mehmet Arif beyler de Mir'ât'ül-Edvar dan rivâyet olarak, kasabada "Saraylar, evler, hanlar, hamamlar yapmayı emr"<sup>10</sup> etti demektedirler.

<sup>1</sup> Vakıflar Umum müdürlüğü kuyûdatı, 187 sayılı Bursa esas defteri, 1/2, 2014 umum numara.

<sup>2</sup> Necip Asım-Mehmed Arif, Osmanlı Tarihi, İstanbul 1335, 584. s.

<sup>3</sup> Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, 1324 Hicrî, 414. s.

<sup>4</sup> Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, Ata Bey tercemesi İstanbul 1329, C.1, 99. s.

<sup>5</sup> Turgud Alp olması muhtemeldir.

<sup>6</sup> Hammer a. e. 160. s.

<sup>7</sup> Bu son ma'lûmatı bildiren Gölpazarı Ortamektebi Müdürü ve Tarih Hocası Hasan Ertekin Beye teşekkürler ederiz.

<sup>8</sup> Tevârih-i Al-i Osmandan Âşık Paşa - Zade tarihi, İstanbul, 1332, 21. s.

<sup>9</sup> Neşri, Kitâb-ı Cihannümâ, Ankara 1949, 1.C. 112. s.

<sup>10</sup> Necip Asım-Mehmed Arif, a. e. 596. s.



Kendisi tarafından te'sis olunduğu muhakkak bulunan kasabada Osman beyin gazilerine evler yaptırdığı hususunda târihler müttefikdir. Ancak üçüncü me'hazın dediği gibi saray, han, hamam, hususunda aynı kanâate varılamaz ve Mir'at'ül-Edvarın ifâdesi târihî bir gayretkeşlik hududunu geçemez.

Osman Gazî'nin silâh arkadaşı Samsama Çavuşun <sup>1</sup> Mudurnu'nun "Keminos" karyesinde bir camii'nin yakın vakitlere kadar bâkî olduğu malûmdur; <sup>2</sup> Samsama çavuşun ismi Orhan Gazî devri fütuhâtında 730 târihindeki Pelekanon muharebesinden sonra zikir olunmadığına göre hayratının da Osman Gazî devrinde olması muhtemeldir. Ancak bu karyeye, aslında pek şüpheli bir araştırma için, ulaşmak mümkün olamadığından hakkında fikir edinilemedi.

İşte Ertuğrul ve Osman Gazî zamanının inşâî manzarası bu kadardır; hiç birisinde de mi'marî tetkike mesned olacak bir cihet yoktur.

Halbuki XIV. asrın ilik 35-40 senesi içinde, 702 (1302) târihinde, Osmanlılarla aynı zamanda teşekkül eden beyliklerden, Germiyan Oğullarının Kütahya'da Vâcidiye Medresesi (714-1314), Sandıklı kal'esi (725-1324), Denizli'de İnanc Bey İmâreti (725-1334), Sahib Atâ Oğullarının Afyondaki Kubbeli Mescidi (731-1330) ve Ulu Cami'in tevsi'i (742-1341), Eşref Oğullarının Bolvadin'de Çarçı Cami'i (720-1320), Beyşehirde Cami' ve Türbesi ((701-1301), Aydın Oğullarının Birgi'de Ulu Cami'i (712-1312), Sultan Şah Türbesi (710-1310) ve Aydın Oğulları Türbesi (734-1333), Menteşe Oğullarının Milâs'da Hamamı (707-1307) ve Küçük Cami'i (730-1329), Karaman Oğullarının Ermenak'da Ulu Cami'i (702-1302) Sipâs Cami'i (tahminen 706-1306), Akça Mescid (700-1300), Tol Medresesi (740-1339), Ala Köprü (706-1306), Bıçakçı Köprüsü (buna yakın târihlerde), Akşehir'de İplikci Cami'i (738-1337), Niğde'de Sungur Bey Cami'i (736-1335) gibi oldukça ehemmiyetli âbideler bıraktıkları ma'lûmumuzdur.

Arandığı takdirde bu listeyi bir miktar daha tevsi mümkün olduğu gibi, siyâsî teşekkülleri daha eski ve köklü olan İlhanîlerin, beyliklerle mukayesesi kabil olamayacağından, Anadolu'nun Şarkında yaptıkları eserleri hiç kaale dahi almadık.

Komşularında zamanımıza kadar erişmiş oldukça ehemmiyetli bir mi'marî mevcudiyet varken Osman Gazî devrinde olduğu ma'lûm olan eserlerin kemiyet ve keyfiyetce meçhul kalması tetkikciyi düşündürmekden hâli kalmaz. Fakat bir kere Osmanlı Beyliğinin teşekkül tarzı ve kurulduğu yer göz önüne getirilince bu sualin cevabı kendiliğinden verilmiş olur. Osmanlılardan başka diğerleri, yani yukarıda verdiğimiz cedvelde âbideleri görülen Germiyan, Menteşe, Saruhan, Hamid, Aydın Oğulları ile daha şarkdaki Eşref ve Karaman Oğulları evvelce Selçuklular, veya onların metbû'u olarak, bunların bazıları tarafından bizzat feth edilmiş oldukça geniş topraklara XIII. asır ortalarından beri yerleşmiş oldukları halde Osman Bey XIV. Asrın ilk senesinde yalnız Söğüt, Karaca Hisar, Eskişehir ve Sakarya havzasındaki ufacık araziye hükmediyordu.

Saha itibarile böyle olduğu gibi, diğer Beyliklerin arâzisinin kısm-ı a'zamını iki asırdır Türk medeniyeti içinde yaşayan şehirlerden mürekkep bulunduğu halde Osman Gazînin hüküm sürdüğü toprakların ekseriyetini Bizans tekfurlarından alınmış ufak ve ehemmiyetsiz kasabalar teşkil ediyor ve Osman Bey bunları bizzat feth etmeye, bu suretle zamanını harb ile geçirmeye mecbur kalıyordu; halbuki diğer imaretlerin çoğu evvelce feth edilmiş hazır arazide yerleşmişlerdi.

Bu şerâit altında Osmanlı Beyliği, devletini kendi kurmak ve mi'marî an'ane

<sup>1</sup> Bu Gâzinin ismi Samsa şeklinde de yazılmaktadır. Bk. Âşık Paşa-Zade ve Neşri.

<sup>2</sup> Bolu Livası Salnamesi, 1334 Hicri, 330 s., 1337 senesi 288. s.



ve usullerini burada te'sis etmek için, en azından, bir nesil geride bulunuyordu. Bu teahhur ilk zamanlar için bir ziyan olmakla beraber Osmanlıların san'at istiklâlleri için hayırlı oldu denilebilir. Nitekim siyâsî istiklâllerinden 35-40 sene sonra tamâmî kendilerine mahsus mi'marî bir üslûbun ilk izleri görünmeye başladı. İşte biz bu ilk tetkikimizle Osmanlı eserlerinin pişdarı olan Orhan Gazî devri binalarını ve betahsis camilerini, elde edilebilen vesâike, inşaatın delâletini de ilâve ederek mütâlaa ve mukayese etmek tasavvurundayız. Peşinen şunu arz etmek yerinde olur ki ittılâ' hasil edilip aşağıda zikr olunacak eserler, arz ettikleri müşabehetlerle bir silsile teşkil etmekle beraber, hususiyet gösteren yenilerinin haber alınması takdirinde ikinci bir tasnife başvurmak lâzım gelebilir.

Orhan Gazî zamanı herhalde halk arasında bir i'mar devri olarak iz bırakmışdır ki bir çok cami'ler mahallî rivâyet zincirleriyle ona atf olunmaktadır. Meselâ, Orhan Gazî zamanında feth olunan Mudurnu kazasının "onu müteceviz" karyesinde Orhan cami'leri bulunduğu halk arasında tevatüren yâd edilmekte olduğundan Sancağın salnamesinde böylece kayd olunmuştur <sup>1</sup>; bu camilerin başlıcaları Biçi, Gümüş Ova, Hasanlar, Kiriş, Çayırılı ve Yiğlıca'da Hoca köyündedir. Ancak bunların hiç birinin vakıf kuyudatında veya şer'îye sicilleri gibi bir vesikada kaydı bulunmadığından meşkûk addetmek daha muvafık olur kanaatindeyiz; bunlar herhalde başka vakıflar namına sonradan yapıdırılıp Orhan Gazî namile tescil edilmiş olsalar gerekdir. Bunun gibi Tezkiret'ül-Ebniyede <sup>2</sup> "Orhan Gazî Cami'i tecciden bina olundu Kütahya'da" denmektedir. Şehir Orhan Gazîden yarım asır sonra Osmanlı hâkimiyetine girdiğine göre Orhan Cami'i namına ancak sonradan yapılmış olabilir; Mi'mar Sinan da bu binayı teccid eylemiştir.

Binaenaleyh biz, tahrîrî veya şifâhî mahallî ma'lûmat ve tevatürleri ehemmiyet sırasına göre kitâbe, vakfiye veya vakıf muamelatını gösteren cihet kayıtları, Şer'îye sicilleri ile karşılaştırıp, mevcut olanları da inşaatın hususiyetleri delâletile kontrol ederek, Orhan devrine mal edilmesinde tereddüt edilmeyecek eserleri nazarı itibare alacağız ve tetkikatımızı bunlar üzerinde yapacağız.

Birer birer ve şehirlere taksim ederek bildirmek üzere, bu haddeden geçenlerin cedvelini şöylece tertip edebiliriz:

İznikte Hacı Özbek Cami'i, Süleyman Paşa Medresesi, Hacı Hamza Cami'i İmaret ve Türbesi, Kırgızlar Türbesi, Süleyman Paşa ve Ece Yakub ve Orhan Mescid ve Cami'leri Orhan Medresesi, Ayasofya Cami'i, Orhan ve Süleyman Paşa Mektepleri, Orhan İmaret, Bursada İl Eri Oğlu Ahmed Bey Mescidi, Ahi Hasan, Abdal Murad, Doğlu Baba Zâviye ve Türbeleri, Alaüddin Cami'i, kal'e içi Orhan Cami'i ve Medresesi, Eski Yeni Hamam, Büyük Orhan Cami'i, Medrese, Müsafirhane ve İmâret, Bey Hanı, Orhan Hamamı, Lâlâ Şahin Paşa Medresesi, Bezir Hanı, Geyikli Baba Zâviyesi, Süleyman Paşanın iki Mescidi, Bey Sarayı, Aşağı Hisar, Bezazistan, Nilüfer Hatun Tekye ve Köprüsü, Alaüddin Bey Tekye ve Mescidi, Kirmastı'da Lâlâ Şahin Paşa Cami'i ve Medresesi ve Türbesi, Çardakda Gazî Ece Yakub Cami'i, Kürei Kebîr, Kürei Sagîr, Görele, Pazarköyü Cami'leri, Mekece'de Orhan Gazî Müsafirhanesi, Yar Hisar'da Orhan Gazi Cami'i, Yenişehir'de, Orhan Gazî Cami'i ve Süleyman Paşa Medresesi, Sölöz'de Cami' ve Tekye, Bilecik'de Osman Gazî Cami'i, Şeyh Edebalı Türbesi, Orhan Gazî ve Süleyman Paşa Cami'leri, Göynük'de Süleyman Paşa Cami'i ve Hamamı, Emir Ali, Kaymaklı, Kuyumculu, Mescidleri, İzmit'de Orhan Gazî ve Akca Koca Cami'leri, Kandıra'da Orhan Gazî Cami'i ve Akca

<sup>1</sup> Bolu Livâsı Salnamesi, 1337 Hicrî, 28. s.

<sup>2</sup> Ahmed Refik, Mi'mar Sinan, İstanbul 1931, 65.S., 59 sıra numaralı cami' ve bu satırlar müellifinin koleksiyonunda 997 tarihli yazma nusha, aynı sıra numaralı cami'.



Koca Türbesi, Söğüd'de Orhan Gazî Cami'i, Gebze'de Orhan Gazi Cami'i, Bilayır'da Süleyman Paşa İmaretî, Ferecik ve Şeyhanlu'da Süleyman Paşa Cami'leri.

### 1 - İznik'de Hacı Özbek Cami'i :

İznik, Bursa'dan beş sene sonra Feth edildiği halde, binaları itibarile ona tekadüm ettiği anlaşılıyor. Bunlar içinde de kitâbesile ma'lûm olan en eskisi İznik'in Lefke kapısına giden Çarşı caddesinin üzerindeki Hacı Özbek Cami'i dir. Cami'i İznik ve Bursa tarihi <sup>1</sup> Hacı Zeynel Mescidi, İznik'de Türk Eserleri makalesi <sup>2</sup> Çarşı Mescidi Das İslamische İznik <sup>3</sup> ve İznik monografisi <sup>4</sup> Özbek Mescidi olarak kayd eder. Son esere konan kitabenin estampaaj resmine göre (اذ بك) Özbek kırâatinin doğru olduğu görülmektedir. Çünkü Zeynel suretinde okunması (ب) harfinin altındaki dendana benzer bir yuvanın doğurduğu ihtimalden mütevellid olabilirse de, (ن) için lâzım gelen noktanın adem-i mevcudiyeti ve Hacı kelimesinin ortasında bulunan (ل)in (ذ)le daha yakın olup (بن) kelimesinin (ابن) şeklinde okunmasına sebep olamayacağını, binâenaleyh Özbek kırâatinin daha uygun düşeceği kanaatindeyiz, (1. resim).

Banînin ismi ne olursa olsun bu Cami, beldenin fethinden hemen üç sene sonra yapılması ve kitâbesi mevcut ilk Osmanlı eseri olması dolayısıyla, pek büyük ehemmiyet kazanmaktadır.

Cami' içden içe 8 metroluk bir sahn önünde 2,70 m. eninde yanları kapalı, dar ve uzun bir son cemâat yerinden mürekkebdir, yerden 4,00 m. irtifada başlayan müselles dilimli bir kubbe kasnağı kuşağı, altındaki üsttekenden daha geniş ve zengin olan, armûdî ve kavallardan mürekkeb iki silme ortasındadır. Kubbe yarım daireden bir az daha yüksektir; duvar oldukça ince olup takriben 0,90 m. dur. Cami' alt sırada 5, kasnakda üç pencere ile tenvir edilmektedir; bunların ikisi mihrab duvarında, ikisi Şimal-i Garbî cebhesinde, birisi son cemaat revakı altındadır. Cenûb-i Şarkîye gelen kible duvarında pencere olmayıp yalnız üç höcre bulunmaktadır. Kasnakdaki müselles dilimli kuşak Selçuk medreselerinde görülen müsellesî köşe alikalarının yerini almakda olup Bursa ve Edirne eserlerinde pek çok tekrarlanan Osmanlı üslûbuna has bir unsurdur (2. ve 3. resim).

Cami'de yer alan son cema'at revakı da, bir medhal motifi olarak, yeni bir mi'marî unsurdur. Burada tatbikatı henüz zayıf bir ifâde taşımakla beraber, kendisinden talep edilen vazifeleri karşılayacak vaziyettedir. Yanları kapalıdır; ortada eski iki mermer direk ve Bizans başlığına müstenid üç aded tuğladan sivri kemer vardır. Oldukça kalın sütunlarla, yine bu binaya göre ağır düşen bu hazır başlıklar ihtiyac bırakmadığından gergi konmamıştır<sup>5</sup>, kemerlerin üstüne iki mihverlik kısım uzun tonozla, birisi manastır tonozuyla, örtülüdür (4. resim). Son cema'at yeri 1940 senelerinde yıkılmıştır, yerine ahşab duvar yapılmıştır. Son cemaat yerindeki uzun tonozun mihverinde pencere, diğerinde ise kapı bulunmaktadır. Duvarlar beden kısmında gayri muntazam tuğla hatilli moloz taşından, kubbe kasnağında ise, pencere üstünde 4 tuğladan aşağıya 1 taş, 3 tuğla, 1 taş sırasile yapılmıştır (6. resim).

<sup>1</sup> Koyunluoğlu Memduh Turgud, İznik ve Bursa tarihi, Bursa 1935, 162. s.

<sup>2</sup> Mi'mar Ali Saim Ülgen, İznik'de Türk eserleri, Vakıflar Dergisi sayı 155. s.

<sup>3</sup> Katherine Otto-Dorn, Das Islamische Iznik, Berlin 1941, 15. s.

<sup>4</sup> İznik, Bursa Halkevi Neşriyatı İstanbul 1943, 29-30. s. (eserin müellif ismi yoksa da, mukadde-mesinde ima olunduğu vechile başlıca müellifinin Hüseyin Kocabaş B. olduğu bilinmektedir.)

<sup>5</sup> Yukarıda koyduğumuz 3 numaralı ve Mi'mar Ali Saim Beye aid makta' resminde zühulen gergi gösterilmiş, başlıklar da yeni gibi çizilmiştir. Kari'lerimiz bu ciheti nazar-ı itibara almalıdırlar.



Kubbe, husûsî kubbe kiremidile mesturdur. Mihrab basit bir höcreden ibarettir; dahilî duvarlar koyu renk bir boya ile karartılmıştır. Mescidin minaresi yoktur; aslında da bulunmuyordu.

Eskiden pencere içinde bulunan kitâbe yerinde yoktur. (1956 baş Kitabe estampejına nazaran şöyledir (1. ve 5. resim) <sup>1</sup>

1 — عمر هذه <sup>2</sup> المسجد المبارك. 2 — خالصاً مخلصاً لوجه الله تعالى

3 — حاجی اذبك بن محمد تاريخه في سنة (1) ربيع ثلثين سبع (ما) ته

yani 734 göstermektedir. Taşda (اربع) nın elifi ve mietin'in (ما) sı yok ise de bu noksanlar kitâbelerde sık sık tesadüf edilen keyfiyetlerdir. İznik ve Bursa târihi (162.s.) de (حاجی اذبك) i Hacı Zeynel okudukdan başka son kısmını «في سنة السبع وثلثين وسبعائة» yani 737 olarak kayd etmiştir.

Halbuki kitâbede iki Seb'a olmamasından kat'ı nazar bu kelimenin başında harf-i ta'rif de yokdur. Vakıflar Dergisinde Mi'mar Ali Saim Ülgen ise başka bir kelimeye aid noktayı bânînin ismine ekleyerek «حاجی اذبك» şeklinde yazmıştır. İznik monografisi yalnız transkripsiyonunu derc eylemiş ve son mısra'da senetin ve fî kelimelerini takdim te'hir eylemiştir.

Bu Cami' İznik şehrinin fethini takib eden üç sene gibi kısa bir müddet içinde, hükümete mensub olmayan halkdan birisi tarafından yapılmış olması, son cemaat mahallini ve müselles dilimli kuşağı ilk olarak birer mi'marî unsur halinde ortaya koyması itibarile medeniyet ve mi'marî târihimizde büyük bir mevki tutmaktadır.

## 2- İznik'de Süleyman Paşa Medresesi :

Çarşı caddesinin cenup tarafında, yukarda bahsedilen Hacı Özbek cami'inin karşısındaki sokak içindedir. Kitâbesi bulunmadığından inşa senesini tesbit mümkün olamıyor. Fakat Süleyman Paşa 736 senelerinden sonra, hemen müstemirren, Karesi sancağında sonra babasının vezaretinde ve Rumeli fütühatında bulunduğu medresenin inşasının bu tarihten evvel olması muhtemeldir. Medresenin esas vakfiyesi de bulunmamış ise de Süleyman Paşa'nın Rumeli'ndeki evkafının 860 (1455) ve 959 (1551) tarihli tahrir defterlerinde<sup>3</sup>, yaprağın sonundaki haşiyede “bunda esbak karye'i mezbûre mahsûlâtı merhum Süleyman Şah Gazî'nin nefsi-i İznik'de vaki olan medresesine yevmî elli akçe ile müderris olanlar zabt ide gelüb hâliyâ İznik ve İnegöl kazalarında vaki olan vakıf karyeleri mahsûlâtından ta'yin olunup mütevellî nasb olunmağa karye'i mezkûre mahsûlâtı vakıf için zabt olunması emr olunub cihet-i tedris ve talebe-i . . . ye karye'i mezkûre mahsûlünden eda oluna” dendiğine göre İznik ve İnegöldeki vakıf karyelerinden başka Rum ilinde Gelibolu sancağında Ereğlice karyesinin varidatının da medrese tedris hey'etine ve talebesine vakıf edildiği anlaşılmaktadır. Kezalik Evkaf Umum Müdürlüğü kuyudatından Anadolu Kapağası isimli Hazine defterinde <sup>4</sup>, 1185 tarihli ve diğeri bir defterde <sup>5</sup>, 1297 tarihli cihât tevcihi münasebetile de zikr olunmakta ve bu suretle medresenin vakıf cihetinden safahatı takib olunabilmektedir. Evliya Çelebi de <sup>6</sup> İznik'in yedi medresesinden en “mükel-

<sup>1</sup> Kitabenin bir estampejini Otto-Dorn, (a.e, 175.) de koymuşdur. Aralarında ufak farklar olmakla beraber, biz daha dikkatli olanı tercih ettik.

<sup>2</sup> İmlâsı böyledir.

<sup>3</sup> Başvekâlet Arşivi. Maliyeden Müdevver tahrir defteri 2 Nu. 26 yaprak, 959 ve 860 senesi defteri (Tayyib Gökbilgin, Edirne ve Paşa livası Vakıflar mukataalar mülkler, İstanbul 1952, 169.s.)

<sup>4</sup> Vakıflar U.M. kuyudatı, 501 Anadolu Kapağası hazine Defteri, 317 s. 13.Sıra

<sup>5</sup> Bursa esas defteri 1/2, 1276 Sıra.

<sup>6</sup> Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul 1314, 3. C., 7. s.



lefini” Süleyman Paşanın ki olup ayrıca “Darülhadis ve Darülkuraya-ı mahsusı” bulunduğunu bildirmektedir.

Medrese üç kollu olup iki yan cenahın araları bugün açıktır. İki yanda üçer, arkada beş höcre ile onlardan biraz büyük bir dershaneden mürekkebe olmak üzere on iki höcrelidir. Revakların merkezî kolu 4, yanları ikişer kubbelidir nihayetleri sağır duvarlara, ortaları 5 mermer direğe oturur. Direkler mustatîli kaba yontulmuş mermer kaideler üstüne mevzu’ olup eski yapılardan toplanmıştır. Kuturları birbirinden az farklı olmak üzere vasatı 35 sm. dir. Revakların ucunu kapatan sağır duvarların ortası elyevm tamamen açıktır. Eskiden bulunması lâzım gelen parmaklıklı bir kapı tertibatı harab olmuşdur. Revak kemerleri tamamen tuğladır, Kemer aynaları ise 2 tuğla bir taşla işlenmiştir. Kubbelere, kemer ve duvarlara kürevî müsellese (pandantif) oturmaktadır. Beden duvarları arada bir gayr-ı muntazam fasıllarla ilâve olunmuş tek sıra ince tuğla hatıllı moloz taşındandır, arada şakulî tuğlalar da işlenmiştir. Pencere başlıkları düz taş levhalarla yapılmış olup bunlar da pencere köşelerine konan konsol şeklinde kuyruklu takozlara oturtulmuştur. Her alt pencerenin üstünde yuvarlak bir fil gözü daha vardır. Odaların pencereleri sokağa bakmakta, revak altında yalnız kapı bulunmaktadır. Dershanenin sokağa penceresi olmayıp kapısının yanında revaka açılı bir penceresi bulunmaktadır. Höcrelerin kubbeleri sağır sekiz köşe kasnaklara müsteniddir; yine sekiz köşe olan dersane kubbesinin kasnağı diğerlerinden epice yüksektir ve dış yüzünde bir tek penceresi vardır. Bacalar\* çok tamir görmüş hususiyetini kaybetmiştir.

Bu bina bize ilk Osmanlı medreselerinden ayakta kalan tek nümûnedir (7.-10. resimler)<sup>1</sup>. Plânında, görüldüğü üzere avlu, revak, kapıları revaka açılan ocaklı höcreler, mail geçitlerle girilen köşe odaları ve açık eyvan yerine kapalı dersane gibi müstakbel medresenin bütün unsurlarını ihtiva eder. Muhakkak ki inşaatı oldukça ihmal-karanedir; fakat ileriki asırlarda da, irtifa’ları zaten az olan, tek katlı medreseler cami’lere nazaran daha hafif malzeme ile yapılmıştır; bir cami’ tamamen kesme taş iken, medreseler çok kere, ya daha ufak kesme taşlarla, yahud muntazam molozla veya tuğla sıralarile yapıla gelmiştir. Bir de cami’lerin imam ve kayyumlarına verileden pek yüksek olan müderris, mu’id ücretleri ve softaların iâşesi yüzünden medresenin dâimi masrafının yüksek olması inşaatına tahsis edilecek ilk sermayede imsâk edip yapılan tasarrufu te’sis olunacak vakıflara hasretmeyi amirdir. İşte bu mülâhazalar ve teknik zarûretler Osmanlı medrese inşaatında tutulan ölçüleri tayin eylemiş ve ilk nümûnesi de bu medresede tecelli etmiştir. Müstakbel tekâmül safhalarında ön cepheye de odalar yapılması veya pencereli bir duvarla kapanması suretlerle inşa olunan medreseler olduğu gibi arazinin icabı olarak iki kolun arası açık inşa olunan Veliyüddin oğlu Ahmed Paşanın Bursada Muradiye’de ki Medresesi tarzında, bu planın devamı şeklindekiler de görülmektedir. Fakat esas inkişaf dört tarafı kapalı olanlar yolundadır.

Bu binada Selçuklarda görülen yığma kârgir ayaklar yerine münferid sütûn yapılmaya başlanmıştır. Bir evvel gördüğümüz Hacı Özbek Cami’i ve ileride tetkik edeceğimiz bunlara muasır Bursadaki Alaüddin ve Orhan cami’lerinde de müşâhede edilen münferid sütûnlar artık bu tarzın değişmez bir unsuru olarak yer almaktadır. Süleyman Paşa medresesindeki sütûn başlıkları köşeleri basit yaprak şeklinde oyulmak suretile basık mik’ab şeklinde bir taşın alt kısmında sekiz köşeye geçilmek suretile, henüz ilk denemelerini yapan bir üsluba yakışacak surette, en kolay bir tarzda hal edilmiştir, (11. resim).

<sup>1</sup> Naklen koyduğumuz 8 numaralı makta resminde görülen gergiler hakikatte mevcut değildir. Kezalik başlıklar da doğru çizilmemiştir.



Bugün bina pek harab bir vaziyettedir; üstü hemen hemen örtüsüz durmakta, revakin sol kolunda bir kubbe ve bir sütûnla, ikinci kubbenin yarısı yıkılmış bulunmaktadır; (Kânunısani 1956). İzahatımızdan ehemmiyeti anlaşılan bu binanın derhal ve muhakkak suretle yıkılmaktan kurtarılması, mi'marimizin ilk eserlerine ve tarihine hürmet bakımından bir mecburiyettir.

### 3, 4 ve 5 - İznik'de Hacı Hamza Cami', İmâret ve Türbesi :

1930 dan az sonra yıktırılan bu manzûme Lefke kapısına çıkan cadde üstünde ve Belediye binasının yanındaki arsada bulunmakta idi. Binaların noksan bir rölövesi Das Islamiche İznik<sup>1</sup> de dercedilmiştir. Camiün dokuz metroluk bir kubbesi ve önünde iki metro genişliğinde tonozlu bir medhal sayvanı olup bu da iki pencere ortasında geniş bir açıklığı vardır. Mamafih 1940 senelerinde çizilen bu plan oldukça takrîbidir. Alıkların vaziyeti ma'lûm değildir. 1300 (1882) senelerindeki bir fotoğrafına nazaran da (12. resim) kubbe sağırdır ve haricde kasnaksız olarak duvarlara basmaktadır. Beden duvarları tahminen 4,00 metre irtifaında ve pek güdük Minaresi soldadır; kaidesi 3,00 metro, küpü 1,5, gövdesi 2,00 metro raddelerindedir. Gövde kutrunun 2 metroyu mütecâviz olduğu görülüyor. Şerefe, altı sıra destere dışı tuğla kirpiye oturmaktadır. Bunlar da mutad olduğu veçhile hemen birbirini takib etmekte, aralarında üstüvânî ince bir düz şerid bulunmaktadır. Duvarlar iki tuğla, bir taş sırası ile yapılmıştır. Kubbe kiremit örtülüdür. 1930 veya daha evvelki senelerde çekilen bir fotoğrafında ise (13. resim) bu orta açıklığın cebhede sivri kemerli bir eyvan şeklinde olduğu müşahede edilmektedir. Aşağı yukarı kırk elli sene aralıklı olan bu fotoğraflardaki farklar da mühimdir,

ikincide minare yıkılmış ve kubbeye dört pencere açılmıştır.

Türbe, yine aynı takrîbî plana nazaran, hâricen 7,5 metre dilında bir kaide üstüne yapılmıştır; (12. resme) nazaran da sekiz köşe, oldukça sivri bir külâhı vardır. Böyle Selçuk künbedi şekline benzer iki Osmanlı türbesinden biridir.

Bursa-İznik Tarihi bir de imâretten bahsedip kitâbesini bildirmektedir,<sup>2</sup>. Fakat K. O. Dorn, bahis mevzuu kitabında, aynı kitâbeyi bir türbeye aidmiş gibi bildirmektedir. Mevcudiyeti mütevatir olmakla beraber imâretin evsafı mâlûm değildir. (14. resimde) görülüp camii ihata eden duvarın manzûmenin bu kısmına aid olması muhtemeldir. Fakat şimdi temelleri dahi bilinemeyecek derecede hepsi hedmedilmiştir.

Camiin kapısı üstünde olup müzeye kaldırılan kitâbesi şudur:<sup>3</sup>

1 - ربنا تقبل منا انك انت السميع العلم 2 - امر بعمارة هذا المسجد المبارك الاعز 3 - الاكرم  
قدوة الالعيان زين الحاج والحرمين 4 الحاج حمزه بن 5 ارد مشاه احسن 6 الله عواقبه  
سنة ست و اربعين وسبعائة

1 - امر بعمارة المقام 7 العبدالراجي 8

2 - الى رحمة الله تعالى الحاجي حمزه بك 9 بن المرحوم اردنشاه

3 - تغمد الله برحمته وكان المعمار الحاجي على في سنة حمسون و سبع مائه 10

<sup>1</sup> K.Otto-Dorn a.e., 180. s.

<sup>2</sup> Memduh Turgud, a.e., 161. s.

<sup>3</sup> a) Memduh Turgud, a.e., 161.s.; b) Teachner'den naklen Otto-Dorn, a.e. 19.

<sup>1</sup> Turgud'da (الحرم)

<sup>2</sup> Turgud'da Bu kelime yok lüzumu aşikâr.

<sup>3</sup> Turgud'da (الى) yanlışlığı zahirdir.

<sup>4</sup> Teachner-K.Otto-Dorn'da (المعمر)dir. İnşası emrolunan bina olduğuna göre (makam) doğrudur.

<sup>5</sup> Turgud'da (الدارج); yanlışlığı aşikârdır.

<sup>6</sup> Turgud'da bu kelime yokdur.

<sup>7</sup> Turgud'da bitişik yazılmıştır.



Kitâbelerden anlaşıldığına göre mescid 746 (1345), İmâret 750 (1349) da yapılmıştır. Bir me'hazimiz, ikinci kitâbeyi, bir imârete aid olarak bildirmekte ise de, bina (makam) sıfatile tavsif olunduğuna göre, türbeye aid olması muhtemeldir. Kitâbelerde bânînin babasının ismi bir kere (م), bir kere (و) ile yazılmıştır.

Bu kitâbelerin asıl üzerinde durulacak noktası Osmanlılarda ismi ma'lûm olan ilk mimarı, Hacı Ali'yi bize bildirmesidir. Bundan anlaşılıyor ki ilk eserlerin mimarlarını da Türkler teşkil etmektedir.

#### 6 - İznik'de Kırgızlar Türbesi :

İznik surlarının Yenişehir kapısı haricinde Orhan Gazî tarafından muhasara için te'sis edilen "havale"nin, yani ordugâhın, yerinde, muhtemelen bu çemberleme gazâsına iştirâk edenlere aid olan bir türbe vardır. Filhakika bu civarda bir de Orhan Gazi namını taşıyan ufak mescid ile duvar bakiyeleri görülmektedir. Bunlar sur haricinde İznik'in mahallesi bulunmadığından, herhalde havale te'sisatına aid olmalıdır.

Binayı İznik'de Türk eserleri makalesi "Reyhan" türbesi olarak kayd etmiştir<sup>1</sup>. Fakat halk arasındaki namı Kırk Kızlar veya Kırgızlar olduğu tarafımızdan tahkik edildiği gibi İznik monografisi de bu vechile kayd etmiştir<sup>2</sup>.

Türbe kürevî alikalara müstenid üstuvânî yüksek kasnaklı, murabbaî planlı kubbeli bir kısımla tûlânî tonozlu bir medhalden ibarettir, (16.-18. resimler). Kubbeli kısımda sekiz medhalde üç mezar vardır; fakat hepsi kitâbesizdir.

Kitâbe olmamakla beraber bu türbenin inşaatının delâleti XIV. asrın ilk nüsfaına aid olduğuna pek kuvvetli bir delildir. Bundan başka Türkmen<sup>3</sup> Özbek, Kırgız gibi Orta Asya halkı Osmanlı devletinin kurulduğu ilk zamanlardaki fetret devresinde Orta Asya'dan gelip arz-ı hizmet ettiklerine göre, Kırgızlar namına izâfe olunan bir türbenin de XIV. asrın ilk yarısında yapılması akla yakındır. Ondan sonra Osmanlı devleti teb'ası artık kabile isimlerini pek kullanmadılar.

İnşaata gelince: Ufkî sıralar teşkil eden muntazamca moloz taşı ve ekserisi ikişer sıra tuğla duvarlar, yuvarlak pencere kemerleri, kasnakdaki ahşap pencere başlığı, kubbenin hususî kiremitle örtülü olması, yuvarlak ve yüksek kasnak bu binanın mümeyyiz vasıflarıdır ve hepsi de arz ettiğimiz devrin hususiyetleridir.

Binayı etraflica tetkik etmiş olan Mi'mar Ali Saim Ülgen medhal kısmının iki sûtûnlu bir revak olduğunu görerek bu şekilde restitüsyon planı çizmiştir. Filhakika bu kısımda hiç hâricî pencere olmaması ve kubbeli kısımdan bu tarafa pencere açılmış bulunması, her halde medhalin geniş bir revakla aydınlatıldığı hükmünü doğurmaktadır. Bu halile bina ihmal edilmeyecek bir ehemmiyet taşımaktadır.

#### 7, 8 ve 9 - İznik'de Süleyman Paşa, Ece Yakub oğlu Mahmut Çelebi, Orhan Mescidleri :

Evliya Çelebi nin " (Cami'i Süleyman Şah ibn Orhan) kurşunlu Cami budur."<sup>4</sup> diye tarif ettiği bir Süleyman Paşa Cami'i ile "cümleden kadîmi Yeni Kapı<sup>5</sup> haricinde ...cemaatten garib acib." bir Orhan Gazî Mescidi ve ona yakın "Yakub Ece-zâde Mahmud Çelebi" mescidinden bahş edip, sonuncunun kurşunla mestur olduğunu bildirmektedir. Süleyman Paşa ve Ece Yakub-zade Mahmud Çelebi<sup>6</sup> cami' ve mescidleri mevcut olmadığı gibi yerleri de<sup>7</sup> Süleyman Paşa camii vakıflarının

<sup>1</sup> Ali Saim Ülgen, a. e., 61. s.

<sup>2</sup> İznik, 31. s.

<sup>3</sup> Necib Asım-Mehmed Arif, a.e., 590. s.

<sup>4</sup> Evliyâ, aynı tabî, 3.C., 7. s.

<sup>5</sup> Yenişehir kapısı.

<sup>6</sup> Bu cami'i, şehir içindeki, Çandarlılardan Mahmud Çelebi Cami'i ile karıştırmamalıdır.

<sup>7</sup> Başvekâlet Arşisi, 27 No.lu Kocaili tahrir defteri 115 s. de Ereğlü kariyesi bu cami'e vakfédilmiştir.



defterinde mezkûrdur malûm bulunmamaktadır. Orhan Gazî mescidi tek kubbeli gayet ufak ve çok habir binadır ve yapılan muhasara havalesinden kalmadır. Yeri Kırğızlar türbesinin karşısında, yolun mukabil tepe tarafındadır.

#### 10 - İznik'de Orhan Gazi Medresesi :

Tarihlerin<sup>1</sup> Orhan Gazînin İznik'de yaptırıp ilk Osmanlı müderrisi Davud-ı Kayserî'nin idâresine verdiğini yazdıkları medrese olup Evliyanın<sup>2</sup> bildirdiği yedi medrese miyanında bulunan ve Orhan Gazînin mevcut üç vakfiyesinden birinin<sup>3</sup> " في اتصال جامع حير الدين پاشا " olarak yeri işaret edilen binadır. Hayrüddin Paşa camii denilen Yeşil Cami'e muttasıl, ve hatta yakın, bir medrese yoktur. Süleyman Paşa medresesi çok uzak olduğundan aralarında bir iltibasa da imkân mevcut değildir.

Arz ettiğimiz gibi bina hemen fethi müteâkip yapılp ilk Osmanlı medresesi olan âbidedir. Ne yazık ki zamanımıza intikal etmemiştir.

İznik Bursa Tarihi<sup>4</sup>, menba' zikr etmeksizin medresenin, 736 da kurulduğunu yazmaktadır.

#### 11 - İznik'de Ayasofya Cami'i :

Bir Bizans eseri olmakla beraber bu binada ehemmiyetli ta'dilât yapılmıştır. Bunlar da cenahların, büyük kemerler yapılarak, sahne ilâvesi, mihrab ve minaredir. Bu cami'i Mi'mar Sinan da, yandıktan sonra, tamir etmiş olduğundan<sup>5</sup> bu tadilâtın hangi devre aid olduğu kat'i olarak tefrik edilemese bile Orhan devrinde ilâve olmaması gayrı kabildir. Biz yandıktan sonra ancak çatının yapıldığına kani'iz. İlâveler daha eski görünmektedir. Yalnız minare sonradandır. Bu tadilâtda nazarı dikkati celb edecek nokta, sahnı ayrı ayrı ve birbirile münasebeti zaif dehlizler hâline sokan, sık direkli nef usulünden uzaklaşmak için, büyük açıklıklarla bir vahdet teminine çalışılması keyfiyetidir. İleride cami'lerde de bütün cehd bu cihete doğrulmuştur.

#### 12 ve 13 - İznik'de Orhan Gazi ve Süleyman Paşa Mektepleri :

Evliya Çelebi,<sup>6</sup> İznik'de 46 sübyan mektebi olup bunlardan Orhan Gazî ve Süleyman Şah namına olanlarda her sene talebeye elbise verildiğini yazmaktadır. Şimdi hiç bir mekteb mevcut değildir.

#### 14 - Orhan Gazi İmâreti :

Evliya Çelebi'nin bildirdiği<sup>6</sup> ve tarihlerin Orhan Beyin içinde pişen yemekleri elile dağıttığını yazdıkları<sup>7</sup> imâret de bugün mevcut değildir.

Bursa Orhan Gazî devrinden epice eser saklamaktadır, fakat tarihlerin rivayetlerine göre bu bakıyelerden daha eski olanları da mevcuttur.

#### 15 - Bursa'da İl Eri Hoca Oğlu Ahmet Bey Mescidi :

Bursa fethinde Orhan Gazî ile beraber bulunan mahremlerinden İl Eri Hocanın oğlu Hacı Ahmed Bey de, babasile birlikde gelerek Bursada tavattun<sup>8</sup> ve kale içinde Bey Sarayı yanında bir mescid inşa etti. Neşrî bu mescidin Bursadaki ilk ma'bed olduğunu bildirmektedir. Bugün izi dahi kalmamıştır.

<sup>1</sup> Aşık Paşa-Zade, a. e., 3.C., 42. s. ve Neşrî, a. e., 152. s.

<sup>2</sup> Evliya 3. C., 7. s.

<sup>3</sup> Evkaf U. M. kuyudatı, Haremeyn 14 Numaralı defter, 359-360. s. Bu vakfiyname 841 de Molla Hüseyin tarafından tescil edildikten sonra 895 tarihinde tekrar arz olunub 903 tarihinde ikinci defa tescil edilmiştir.

<sup>4</sup> Memduh Turgud, a. e., 155. s.

<sup>5</sup> Ahmed Refik, a. e. 65. s., 55. cami' ve yazma nusha 56. cami'.

<sup>6</sup> Evliya, 3.C., 7. s.

<sup>7</sup> Aşık Paşa-Zade, a. e., 42. s.

<sup>8</sup> a) Neşrî, a. e., 134. s., b) Hammer, a. e. 163. s.



**16- Bursa'da Ahî Hasan Zâviyesi :**

Yine Bursa fethinde bulunup ve Osman Gazînin mirasını teftiş ve taksim edenlerden Ahî Hasan veya Şeyh Hasan Çelebi yine kal'e içinde ve Bey Sarayına yakın bir zâviye yaptırmıştır. Bu zâviyeden de eser yoktur<sup>1</sup>.

**17- Bursa'da Abdal Murad Zâviyesi :**

Bursa şehrinin cenubundaki yamaçlarda kireç ocakları üstünde türbe ve zâviyesinin kalıntıları mevcuttur. Abdal Murad Bursa fethine bizzat iştirâk edenlerdendir<sup>2</sup>. Zâviyesinin de Orhan Gazî tarafından yapıldığı mütevatirdir. Abdal Murad'ın büyük kılıcı son asırlara kadar zâviyesinde muhafaza edilmekte imiş<sup>3</sup>.

**18- Uludağ'da Doğlu Baba Zâviyesi :**

Şehirden dağın zirvesine çıkan şose üzerinde, aynı ismi taşıyan mevkide şimdi yalnız ufak türbesi olan bu zat da Bursa fethine iştirak eden erenlerdendir. Bu zat muharebe esnasında askere ayrılan dağıttığı için bu namı almıştır<sup>4</sup>.

**19- Bursa'da Alaüddin Bey Cami'i :**

Bursada kal'e içinde Alaüddin caddesi üzerindedir. Kitâbesi yoktur; bu yüzden inşa senesi hakkındaki rivayetler muhtelifdir. İznik - Bursa Tarihi'nde<sup>5</sup> "Müftülük kaydına" göre 726, yazma Medâr-ı Şems'de<sup>6</sup>, "müftülük defterine" nazaran 726, cami' kapısı üstünde 1306 (1890) tarihinde, siyah kâğıd üzerine yaldızla yazılmış büyük levhada "1- Sultan Alaüddin ibn'üs-Sultan 2- Elgazî Osman Han câmi-i şerîfi 3- ketebehû Raşid" levhasının satır uçlarında "736 bina-i evvel, 1278, bina-i sâni" tarihleri mevcuttur. Asıl vakfiyesi bulunamamıştır; ancak şer'îye sicillerinde<sup>7</sup> "Alâüddin Bik" in hasılatını imamlara vakf ettiği, iki köyü zikr eden 733 tarihli vakfiyesi her halde bu cami in imamları için olacağından, inşasının 733 den evvel olması kuvvetli ihtimal dahilindedir.

Cami içden içe 8,3 lük bir murabba' olup tek kubbesi, köşelerdeki üçer müselleden mürekkep alıklar vasıtasile duvarlara oturur. Çok alçak olmalarına rağmen duvar kalınlığı 1,15, irtifalı 3,10 dır. Kasnak yüksekliği 2,20 dir. Cami' alt sırada altı, kasnakda tam mihrab üstünde bir, ki ceman yedi pencere ile aydınlanır. Son cemâat mahalli ikisi korentiyen, ikisi pahlı tablalı bizans başlıklı dört sütûna müstenniddir; bunlardan kenardakiler duvar önüne konmuştur (19. resim). Bu tarz-ı hal ilerdeki cami'lerde görülmez. Revakın yanları duvarla kapalı, üstü tülânî tonozla örtülüdür; bunun medhal üstüne gelen mihverinde fener gibi yükselen bir kubbeciği vardır (20. resim).

Bu kubbecik sonradan Bursa cami'lerinde pek çok defa ve muhtelif tarzda tatbik sahası bulmuştur.

Kapı üstündeki levhada işaret edildiği gibi bina 1278 (1862) de esaslı bir tamir görmüş ve bu esnada şark duvarı teccid, pencerelerin vaziyeti tebdil edildikten başka son cemaat revakı üstüne bir fronton eklenmiştir (19. ve 21. resim); şarkdakilerin yerinin değiştirilmesinden karşılıklı iki cebhede pencereler birbirine mukabil gelmemektedir. Yine bu yüzden garb cebhesindeki duvar aslından olduğu halde şark

<sup>1</sup> a) Aşık Paşa - Zade a. e., 36. s., b) Neşri a. e., 134. s., c) Şakaik-ı Nu'maniye tercemesi, Mecdi Efendi. İstanbul 1269, 23. s., d) Hammer a. e., 163. s.

<sup>2</sup> Aşık Paşa - Zade, a. e., 200. s.

<sup>3</sup> Kâzım Baykal, Bursa ve Anıtları, Bursa 1950, 72. s.

<sup>4</sup> Terceme-i Şekaik, 34. s.

<sup>5</sup> Memduh Turgud, a. e., 111. s.

<sup>6</sup> Bursa Mevlevî Şeyhi Şemsüddin Ulusoy Bey Efendi.

<sup>7</sup> Bursa şer'îye sicilleri, "tasnifden sonra tevcihati icra kılman cihâtın, berat ve vesikaların, vakfiyelerin aynen kaydına mahsus" 2 No. defter, 73. s.



cebhesi duvarının büyük bir kısmı eski halini muhafaza etmemektedir. Binaenaleyh duvar işlenişini garb cebhesinde aramalıdır. Bu işleniş de ilk devirlerin hususiyeti olup, muntazamca moloz taşının dört faslı müşterekine de ufkî ve şakuli tuğla sıkıştırılmasıdır. Bu cami'de taş muntazam ve sathın hey'et-i umûmiyesi itinalıdır; maalesef ancak ufak bir kısım sıvasız olduğundan daha etraflı bir fikir hasıl edilemiyor (22. resim). Bina içden ve dışdan gayet kalın sıva tabakaları altındadır. 19. resimde görüldüğü gibi fronton da sıvanmış ve Türk ampiri tarzında, çukur, geniş bir saçak çıkarılmıştır. Cami'in esas saçakları dört dış düz çıkıntılı tuğladır. Döşeme kaplamaları ba'zen müstatal, ba'zen murabba' tuğlalarla yapılmıştır.

Cami'nin husûsiyetini teşkil eden parçası minaresidir. Kaidesi kısmen son cemaat yeri sol yan duvarının ucuna binmiş olup geri kalanı on dılı'lı bir menşur halinde çıkıntı teşkil etmektedir; küp kısmının müselles dilimlerinin ortaları menşûrî kaide dılı'larının orta yerlerine isabet eder. Bu yüzden dilimlerin ortaları kabarık kalmıştır. Bu iptidâî tarz müstakbel minarelerde tatbik edilmemiş, dilimler kaide sathlarıyla karşılık getirilmiştir. Müselles dilimlerin orta yerlerinde, küp simidinin hemen altında, dudağı andıran ortadan büzülmüş sarkmalar vardır (23. resim). Kaide ve küp taş olduğu halde gövde tuğladandır ve mudalla'ı olmayıp dâirevidir. Aslında sırlı tuğladan olması, zamanla sırn aşınıp şimdiki hale gelmiş bulunması muhtemeldir. Gövde bir bilezikle sona erdikden sonra, birbirinden taşkın gayet zarif dört tuğla sırasından mürekkeb sekiz konsol takoz yapılmış, şerefe bunları üstüne oturtulmuştur.

Bunun gibi basit, fakat seyrine doyum olmayan bir incelikle, tuğla taşkınlıklarıyla temin edilen şerefelerin envâi Anadolu'nun her tarafında revac bulmuştur. Bu minarenin kıymeti hem bu tarza pişdarlık etmesi, hem de ilk Osmanlı minaresi olmasıdır; İznik'de bununla aynı senelerde olması lâzım gelen cami'lerde aynı vasıfda minare bulunmadığını görmüşükdük.

Şerefe korkuluğunun sonradan olması muhtemeldir; fakat külâh muhakkak aslından değildir; eski şeklinin, bir asır daha tatbik edilen, küçük bir takyecik olduğu şüphesizdir.

#### 20- Bursa'da Orhan Cami'i :

Bursa'da kal'e içinde Osman ve Orhan Gazîlerin türbelerine pek yakın ve ilk yapısı Murad-ı Hüdevendigâraa aid olan Şehadet Cami'inin yeni binasının şark kapısı üzerine konan bir kitâbe, bir Orhan Cami'inin mevcudiyetine işaret etmektedir. Kitâbe sağ tarafta altdan başlayıp şakulî olarak yukarıya doğru çıkmakta diğer üç dılı'da da ufkî ve şakulî yazılarla devam etmektedir; bu dört satırın teşkil ettiği boşlukta da, daha kalın olmak üzere, bir satır Besmele ve iki satır İhlâs Sûresi ile bir satır (فی تاریخ سنه ثمان وثلثین وسبعائه) yani 738 tarihi okunmaktadır (24. resim).

Kitâbenin asıl metni şudur:<sup>1</sup>

Sağ şakuli satır: امر المسجد المبارك لرضاء الله تعالى من بنى مسجداً لله بنى الله له بيتاً في الجنة

Üst satır: (bir kelime) اللهم اغفر لصاحب هذا المسجد وهو الامير الكبير المعظم المجاهد

Sol satır: سلطان الغزاة غازى ابن الغازى شجاع الدنيا والدين منفق

Alt satır: الآفاق يمين الايمان اور خان بن عثمان ادام الله عمره

<sup>1</sup> Kitabeyi a) Memduh Turgud, a.e., 163. s., taktî' etmeden ve eksik yazmıştır; b) Halim Baki Kunter, Kitabelerimiz, Vakıflar Dergisi 2.Sayı, 437. s., sahih bir şekilde c) Kâzım Baykal a.e., 174. s. ycnî yazı ile. Bütün müellifler üst satırdan okumağa başlamışlardır; bizce evvelâ amel, sonra onun neticesinde hak kazanılan ecr için dua gelmesi lâzım olmakla, sağ şakulî satırdan başladık ve esas metni yalnız bir elif ilâvesiyle Halim Bâki Bey'den aldık.



Yazısı Selçuk tarzına yakın ibtidâî bir sülüs olan bu kitâbenin aid olduğu camîin mevki'i hakkında ihtilâfa, hatta mevcudiyeti hususunda şübheye düşülmüşdü. Memduh Turgud bunu derc ettiği sahifede, kitâbenin kal'e haricindeki ma'ruf ve elyevm mevcut cami'e aid olup Karamanlılar tarafından kapının yakıldığı esnada gaib olduktan sonra, ziya'dan vikaye için buraya konduğunu "Galib bir zan" olarak ileriye sürüyor. Bursa Mevlevî Şeyhi Şemsüddin Ulusoy yazma eserinde ve Kâzım Baykal (a. e., 55. s.), bu mescidin Tophanede şimdiki ilk mekteb yerinde olduğunu bildiriyorlar; fakat me'haz vermiyorlar; halbuki Evliya Çelebi<sup>1</sup> "Cami'i Sultan Orhan iç kal'ededir; tûlen arzen yüzün ayaktır. Bir tabaka minaresi vardır. Orhan Gazî burada medfundır. Orhan tavul'ı didikleri kırmızı kılıflı Tabl-ı kebîr bu camiin bir tâkında asılıdır. Devlet-i Osmaniyede ibtida bu tavul çalınmıştır. Selef padişahlarına mahsus saray bu kal'ededir." izahatı ile meseleyi tereddüde mahal bırakmayacak şekilde hal etmektedir. Sultan Orhan burada medfun dediğine göre camî'in, muâsır muharrirlerce tarif edilen yerde, yani türbelerin hemen ittisalindeki mahalde olduğu anlaşılır.

Evliyanın en ve boyunu vermesi -30 m. civarında- ve bir kemerinde asılı davulu bildirmesi tarifini tevsik ve takviye edecek mahiyettedir. Şunu da nazarı dikkate almalıdır ki Evliya Çelebi kal'e haricindeki, mevcut camî'i de zikr etmekte olduğundan iltibase mahal yoktur. Anlaşılan müdekkikler Evliya Çelebi'nin bu bendini gözden kaçırmışlardır.

Cami'in ekserisi XVIII. asırdan sonraya aid olan kuyud-ı vakfiyede bir kaydına tesadüf edilmemesi de bu tarihte harab olduğu zannını tevlid etmektedir. Şüphesiz olan taraf Orhan Gazînin Bursa şehrinde biri kal'e içinde, diğeri şehri bizzat tevsî ettiği, o zaman Gökdere'nin yatağını teşkil eden Balıkpazarı'na doğru olan semtinde, iki camî' yaptırdığıdır. İlk yaptırdığının da, eb'adına nazaran, çatılı olması muhtemeldir.

### 21 - Bursa'da Kal'e İçinde Orhan Medresesi :

Sultan Orhan'ın kal'e içinde türbesinin ve yukarıda zikr edilen camî'in civarında 15 höcre ve bir dershaneden mürekkep olduğu Bursa şer'iye sicillerindeki kayıtların tetkikinden anlaşılmaktadır. Buna Osman ve Orhan Gazîlerin medfun buldukları (Sent Eli) manastırı yakınında olmasından dolayı Manastır Medresesi de denirdi; bir ucu da kal'e burcuna oturmakta idi. Bu medresenin 210 (1795) de ta'mir edilip<sup>2</sup>, eksik kalan dört odasile dershanenin 1223 (1808) de<sup>3</sup>, bitirildiği anlaşılmaktadır. Medrese ahşap çatılı idi ve 1271 (1854) zelzelesinde yıkılmıştır. Tarih-i inşası tam ma'lûm değilse de yakınındaki camî' ile aynı senede 738 (1377) de olması muhakkak gibidir.

### 22 - Bursa'da Eski Yeni Hamam :

Kal'e içinde Satı Fakih mahallesinin pazar yerinde bulunan bu küçük tek hamam Orhan Bey'in yukarıki te'sislerini kurduğu senelerde, yani 738 civarında yapılmış olmalıdır.

Daha 889 (1484) senesinde ta'miri ma'lûmdur<sup>4</sup>; muhtelif ta'mirlerden sonra 1099 (1687) de 62994 akça sarfile ta'dil ve tecdid sayılabilecek mühim bir değişiklik geçirmiştir<sup>5</sup>. Her halde harâbî neticesinde yapılan ta'mirler hamamı bu günkü tanınmaz hale sokmuş olsa gerektir.

<sup>1</sup> Evliya Çelebi, 2.C., 9.s.

<sup>2</sup> Bursa Şer'iye Sicilleri, -kısaltma- B. sicil, 1209. defter, 14. s.

<sup>3</sup> B. sicil, 277-62.

<sup>4</sup> B. sicil, 2-30.

<sup>5</sup> B. sicil, 355-119.



Hamamın büyük bir külhanı ve bir eyvanla iki halveti vardır. Bir halveti, sonradan ikinci bir kapı açılarak, geçid haline getirilmiştir; külhanı gibi soğukluğu da, dokuz kurnadan mürekkebe bu ufak hamam için büyük düşmektedir.

Bu gayri mütevazın halle beraber, sıcaklıkdaki medhal kubbesinin birden soğukluk duvarına bitişik olması da hamamda bir kesinti yapıldığı zannını tevliid etmektedir (25. ve 26. resim); fakat hamam çok sıvanmış bir halde olup kullanılmakta da bulunduğundan ne ta'dilât görülebilmekte, ne bir araştırma yapılabilmektedir.

Hamam kâmilten kiremitle örtülüdür; soğukluk tavanı da yenidir. Zâhirî hiç bir bir husûsiyeti görünmemesine rağmen hamam unsuru eksiksiz yerindedir ve yeni doğmakta olan bir üslûbun imar ve inşa hususundaki zihniyeti belirtmektedir.

### 23 - Bursa'da Orhan Cami'i:

Cami' medrese, imâret, müsafirhane-zâviye, hamam ve handan mürekkebe olan manzûmenin cami'i olup Orhan Gazî devrinin en mühim eseridir. Tamamen yıkıldığı için medresesi hakkında bir şey denemezse de cami', hamam ve han müstakbel emsali üzerinde büyük te'sir göstermiş ve nümûne teşkil etmiştir.

Neşrî, manzûmenin yapışını bildirirken, yerini de şöyle anlatmaktadır. "Bursada yapıldığı imâret yiri bir ıssuz yiri kim ikinduden sonra adam varmaga vehm iderdi. Zira Gökdere suyu ol eyyamda Balık Pazarında akardı. Ol sebebden dereyi öte yakaya geçmeğe vehm iderlerdi. Sonradan derenün çaydan yana tarafına At Pazarı olıcak Hisardan yana bir az emin oldu. Şimdi ol At Pazarının yiri Sultan Hanı olmuştur."

Bu tavsif ile cami'in inşası ve şehrin tevsî'i ile feth arasında geçen 12-14 sene zarfında o civarda Türklerin bir At Pazarı tesis ettiklerini ve Bizans zamanında hiç bir eser-i umran bulunmadığı anlaşılmaktadır. Cami', Ulu Cami'in şarkında, Bey Hanı cenubunda, hamam bununla Koza Hanı arasında, medrese, müsafirhâne-zâviyenin Belediye Bahçesi yerinde, imâretin şimdiki Hale doğru cenubunda olduğu ma'lûmdur. Hamam Mi'mar Sedad Çetintaş Beyin teşebbüs ve gayretile temizlenip meydana çıkarılmış, bunun ve hanın restitüsyon plânları da tarafından yapılmıştır. Biz de şimdi kendi nokta-i nazarımızı izah edeceğiz.

Cami'in plânı son devir Selçuk medreselerinin bir istihalesine benzer; bazı şan'at tarihçilerine nazaran da böyle bir tevarüs emr-i tabiîdir. Fakat bizce, terkîb, nisbetler, hâricî te'sir, dâhilî ve hâricî tezyinat ölçülerinde, bir kelime ile işin tutumunda, üslûbunda maba'di olduğu iddia olunan eserlerden birden okadar ayrılır ki, zamanının ölçülerini aşar. Orhan devrinde bu çapda eser yapılabileceğini tasavvur etmek istemeyen Avrupa müellifleri, binayı, ilk kitâbesinin yerine 80 sene sonra yapılan ta'mirini gösteren bir taşın bulunmasını mesned yaparak, Çelebi zamanına aid telâkki etmişler ve bu yüzden kitâblarında bir kaç satırla ehemmiyetsizce geçmişlerdir. Bursa adlı bir eser yazan H.Wilde "Bursadaki en eski Osmanlı cami'i tamamen yıkılmış ve yeniden yapılmış, ilk halinden bir şey kalmamıştır. Türk mimarları binayı yeniden yaparlarken, üslûb hususunda ma'lûm olan muhafazakârlıklarına riâyet etmişlerse, bu cami'in, esas tertîbin ve teferruatın terkibinde, Yıldırım Bayezid Cami'ine nümûne teşkil ettiği tahmin olunabilir."<sup>1</sup> Bundan sonra cami'in en mühim unsurunun IV-V. asırlara aid ince işlenmiş Bizans başlıkları olduğunu ve bunların, yıkıldığını farz ettiği, eski binada da bulunabileceğini bildirip, resim olarak bir fotoğrafını koymakla iktifa etmiştir.

Wilde yazdığı 5-6 satır içinde kendisini bu telâkkiye sevk eden sebepleri zikr et-

<sup>1</sup> H. Wilde, Brussa, Berlin 1909, 11-12. s.



miyor. Anlaşılan kitâbenin metni kendisine meâlen anlatılmış o da bu fikre saplanmış-  
tır. Bununla beraber, Yıldırım Cami'ine örnek teşkil ettiğine ihtimal vermekten ken-  
disini alamamış ve ihya keyfiyeti Yıldırım Cami'inden en aşağı 20 sene sonra gelecek iken  
plânda aynı mükemmeliyete varamadığına, teferruatta okadar incelmediğine dikkat  
edememiştir. Prof. Gabriel de Hüdâvendigâr Cami'i hakkındaki makalesinde bu  
bina için "Belki bünyesinde ba'zı unsurları muhafaza eden aşağı şehrin camii'de  
sonradan yeniden bina olunmuşdur" cümlesinden başka fikir beyan etmemiştir<sup>1</sup>.  
Bünyede eskiden bir şey kaldığı kabul edilince ek ve ilâvenin derhal kendini göstereceğini,  
halbuki binada 1904 ün ta'mir izlerinden başka her yerin mütecanis olduğu üzerinde  
durmamıştır. Onun fikirlerini yazının sonunda etraflı tenkide tabi' tutacağımızdan  
şimdilik bu kadarla iktifa ediyoruz.

Avrupa müellifleri bu telâkkilerini bizlere de aşlamış olmalı ki binanın devri  
üzerinde durulmaya lüzum görülmeyerek Çelebi zamanından sayılıb geçilmiştir.

İlk ciddi ikaz mi'mar Sedad Çetintaş tarafından (a. e., II. s.) gelmiştir. Biz de  
onun mülâhazalarına iştirâk etmekle beraber mütâlaalarımızı ilâve etmeyi de elzem  
görüyoruz.

Evvelâ bu Cami'in yakılma hâdisesinin safahatını ve ne dereceye kadar şümülü  
olduğunu tetkik edelim: Karamanoğlu Mehmed Bey galebesinden emin olduğu Musa  
Çelebi ile Çelebi Sultan Mehmed'in Rumeli'de meşgul olmasından istifade ile Bursa'ya  
geldi; asıl Hisarda kapanan Hacı İvaz Paşa'nın mukavemetini kıramadı; ümidi hilâfına  
Musa Çelebi'nin mağlûbiyeti neticesinde i'dâm edildiğini, na'sının da Bursa'ya geldi-  
ğini görünce son günlerde Hisar haricini tahrib etti; hatta Yıldırım Bayazid'in kemik-  
lerini ateşe atarak kötü ve acele bir intikam almakla yetindi. Orhan Cami'i gibi ta-  
mamen kârgir olan bir bina ateşle yanamazdı. Bursahlı meyhanında tevatüren yad  
edildiği vechle Ulu Cami'in ve Orhan Cami'inin kapılarına odun yığarak ateşledi;  
bu suretle hırsını tatmin etti. Ulu Cami'de ancak haricden tutuşucu madde yığılarak  
yapılabilecek tahribât bu gün meydandadır. Ulu Cami'in ta'miri daha müşkil oldu-  
ğundan tahribât bir siva tabakası altında gizlenmek suretile örtülmüş ve ancak on sene  
evvel meydana çıkarılmıştır. Sedad Çetintaş'ın dediği gibi, cami'de bulunması muhte-  
mel evrakı yakmış olsa bir saman alevinden başka bir şey te'min etmiş olmazdı; bi-  
naenaleyh Orhan Cami'inde de odun yığınlarının tutuşdurulduğu muhakkak gibidir  
ve vaki' olan tahribât her halde Ulu Cami'de olduğu kadar da değildir. Unutma-  
malı ki Karamanoğlu'nun adâveti daha ziyade Yıldırım'a karşıdır ve onun cseri  
olan Ulu Cami'e yönetilmiştir.

Siyasî vakıaların seyri bu merkezde olduğu gibi, yanlış zehabı tevliid eden ikinci  
kitâbenin ve inşaatın delâleti de düşüncemizi tahkik etmektedir. Devrinc göre yazısı  
güzel olan sivri kemer şeklindeki kitâbe şöyledir<sup>2</sup>:

I — امر بهده العمارة الشريفة 2 — سلطان الغزاة والمجاهدين اورخان بك بن 3 — عثمان  
بك طاب شراهما في سنة اربعين وسبعمائه و حرق 3 ولد 4 — قرمان ثم امر الناظر وهو  
الوزير الكبير بايزيد پاشا باشارة 5 — السلطان بن السلطان (ن) محمد بن بايزيد خان خلد سلطانه  
في سنة عشرين وثمانية

<sup>1</sup> A. Gabriel, Bursada Murad I. Camii ve Osmanlı mimarisinin menç'e'i meselesi, Vakıflar Dergisi  
II. Sayı, Ankara 1942.

<sup>2</sup> a) Memduh Turgud, a.e., 164. s., b) Sedad Çetintaş, a.e., 17. s., Kazım Baykal, a.e., 191.s.  
(yeni harf)

<sup>3</sup> Memduh Turgud ve Sedad Çetintaş kelimeyi (حرقه) yazmışlardır. Böyle olması lâzım gelir ama  
yerindeki imlâ kaydımız gibidir. Kâzım Baykal'da doğrudur. Yine bu zatlerde beşinci satırda (ن) yazılmıştır; (ن) olacaktır. Sultan kelimesinin son harfi de yerinde hak edilmemiştir.



Kitâbe cami'in inşasının 740 (1339) da Orhan Bey tarafından emredildiğini ve Veled-i Karaman'ın yakdığını ve Vezir Bayezid Paşanın tekrar emr eylediğini Çelebi Sultan Mehmed'in de yalnız işâret yani ilhâm verdiğini anlatıyor. İbarede asıl inşaat kuvvetle tebarüz ettirmektedir. Öyle ki eğer kapı, Ulu Cami'de olduğu gibi hâricî bir madde ile ateşe maruz bırakılıp -asında mevcut mu idi? O da ma'lûm değildir- harab olmasaydı Orhan Gazînin kitâbesini Vezir Bayezid Paşa hiç bir zaman istibdal edemezdi ve eğer bina, plân değiştirib tamamile yeniden yapılmış olsaydı birinci inşadan bahs edilmeye yer kalmaz, yeni bir inşa gibi kitâbe konurdu. Duvarları veya kemerleri değiştiren mühim ve esaslı bir tamir ihtimali mevcut ise de, böyle bir ilâve, tebdil, ekleme binada asla görünmüyor. Hatta 1904 de Reşid Mümtez Paşanın valiliği esnasında yapılan tamirattan evvelki fotoğraflarda, kapı, pencere açmak gibi, ufak tadiller bile görülüyor (27. resim). Yalnız minare ve esas kapı bundan müstesnadır; onlar yenidir.

Geriye kalan mütecanis bina ise bir Çelebi Sultan Mehmed devri yapısı değildir. Şöyle ki:

a) Plânın fikrî ve rûhî tarafı mükemmel ve taptaze, fakat icra ciheti nisbeten zayıftır (28. ve 29. resim). Kubbenin oturduğu alt kaide murabba' değildir. İleride göreceğimiz gibi Orhan devrinde müstatil kaide ve beyzî kubbe misâlleri gibi bunun da aslından o şekilde düşünülmüş olması varid olmakla beraber inşa esnasındaki bir değişiklikten doğması da akla gelebilir. Zira birinci kubbenin oturduğu sahayı çeviren medhal üstündeki büyük kemer ve mihrab bulunan eyvan ile yanlarda daha ufak birer açıklığı havi duvarlar arası tam murabba' hasıl etmektedir. Kubbeyi bunun üzerine kurmak dururken kemer üzengileri hizâsına gelince vaziyet değiştirilmiş ve yan duvarlar üzerinde kırkar santimlik bir çıkıntı halinde yan sağır kemerler ilâve olunmuştur. Zannımızca bu tarzda hareketle ön ve arkada kemerlere oturan bir kubbenin yanlarda düz duvara istinad etmesile doğacak aksaklığın göz üzerinde fena tesir bırakması önlenmek istenmiş, fakat bir kere murabba' da bozulunca kubbenin müstatil bir mesnede oturması keyfiyeti yukarılarda hal edilmeye bırakılmıştır. Kemer ilâvesi estetik cihetinden müterakkî bir (fikir) dir, fakat evvelâ plânda yerini nazar-ı i'tibâra almak şartı. Bir kere murabba' bozulunca cebri çarelere baş vurularak evvelâ dört müstevî müselles alîka yapılmış, bunun üzerine 2 metreden daha mürtefi' bir kasnak oturtulduktan sonra pencere aralarına sıkıştırılan iri, müsellesî çift bademlerle konsollar çıkılarak zorlukla yuvarlağa geçilebilmiştir. Mihrab kubbesinde ise kaide aslından müstatildir; kubbe de beyzîdir bunun islâhı için hiç bir çareye baş vurulmamıştır. Kürevî alîkaların içine iki ayrı badem ortasında birer beşli yıldız ilâvesile ibtidâice ve ârizî bir tezyin unsuru meydana getirilmiştir. Bütün bu tertibat arama safhalarında olan bir üslûbun harcıdır.

b) Mütenazar ölçülerde tehalüfler bir çok cami'lerde de vardır. Türkler teferuatta kılı kırk yarmayı akıllarına dahi getirmemişlerdir; yeter ki bu farklar umûmî kıvamı bozmasın. Meselâ Edirne Sultan Seliminde bir kemerden diğerine fark, veya, Üç Şerefeli şadırvan avlusunda bütün mihraplerdeki müsavatsızlık bile varken göze ahenkten başka bir şey görünmez.

Orhan Cami'inde ise cebhelerdeki çökertme kitâbeler ve içlerinde bulunan pencerelerin kaymış vaziyeti, kitâbelerin üstündeki sağır kemerlerin başlarının birbirine göre duruşu tedirginlik doğurur (27. resim). Bu vaziyet de Bursa Yıldırım ve Ulu Cami'lerini başarmış bir üslûb için mümkün değildir ve ancak ibtidâî zamanlara delâlet eder.

c) Duvar tekniği bundan evvel gördüğümüz ve ileride göreceğimiz binalarda olduğu gibidir. Bazan üç, bazan iki, ekseriya tek sıra hatullar ve hemen hemen her taş



arasında tek tek şakulî tuğla konmuştur. Orhan devrinde binalarda pek büyük bir nisbette kullanılan bu usûl Çelebi devrinde nadirleşmiştir; hele şakulî tuğla hiç yoktur (30. resim).

d) Selçukîlerden müdevver bir tarz olduktan başka, Bizanslılarca da kullanılan tuğla ile cebheyi süslemek ve şekillendirmek usûlü kesme taş ocakları mefkud olan Bursa şehri için bütün bütün zarûrî idi. İlk zamanlarda da tuğlalı cebhe inhisarı bu sebeplerden mütevelliddir. Halbuki devlet zenginleşip inşaat için zaman ve imkân fazlalaşınca, birinci derecede binalarını 180 km. mesafedeki Lefke-Osman İli'nden getirdiği mermer ve kül rengi taşlarla yapmışdır; Yıldırım Cami'inde olduğu gibi. Burada ise tezyinat münhasıran tuğladandır. Son cemaat revakının cebhesindeki iki yan kemer başındaki kabartma çubuklar, cebhelerdeki kitâbelerin kemerlerindeki testere dişi süsler ilk devirlere aid motiflerdir. Hatta yan ve arka cebhelerde bir az gelişmiş güzel konmuş yuvarlak kurslarda Bizans mimarisinin serpintisi bile hissedilir. Bunlar yalnız ilk devirde, o da pek nadiren görülür (30. ve 31. resim). Son cemaatin cenahlarındaki ikiz kemer de bu binada başlar ve son def'a çekirgedeki Murad-ı Hüdâvendigâr Cami'inde yer alıp orada biter. Bu ikiz kemerde eski bir Bizans başlığı kullanılması devir tayini bakımından pek ehemmiyetlidir. İznik'de 790 (1388) tarihinde Nilüfer İmâreti ve 794 (1391) de ki Yeşil Cami'lerde bulunan zengin istalakitli başlıklardan sonra böyle mühim bir eserde Bizans başlığı yer almamıştır; alacağını düşünmek dahi abesdir. Yalnız bir yerde, o da başka hizmette kullanılan, Bizans başlıkları görülmüştür. Hatta yukarıda söylediğimiz iki esere gelinceye kadar olan fasılada da, daha az ehemmiyetli işlerde köşeleri birer yaprakdan başka yontuculuk mahareti istemeyen basit takozlar kullanmak tercih edilerek Bizans başlıklarına rağbet olunmadığını Süleyman Paşa Medresesi bahsinde görmüştük.

e) Bu derecede plânı mükemmel bir binanın yeni bir üslûbun doğuşunda meydana gelebileceği gibi bazı düşünceler bu cami' hakkında söylenir. Halbuki biz şimdiye kadar binayı kendi verdiği delillere nazaran muhakeme ettik. Başkalarıyla mukayese edersek, ileride göreceğimiz Bey Hanı, Bilecik Cami'i gibi binaların da kuvvetli eserler olduğunu müşahede eyeriz. Bilhassa Bey Hanı kendi nev'inde aynı seviyeyi ihraz etmiş mükemmel bir eserdir. Hiç bir tarafında aksaklık yoktur. O halde Orhan devrinde mevzu' bahs cami' de olabilirdi neticesi hayreti mucib olmamalıdır ve şübheyi tahrik etmemelidir.

\*\*\*

Bu cami'in mi'mârî ve inşâî hususiyetlerini tetkik ederken devri hakkındaki tereddüdün dâimî bir istifham halinde zihni kurcalamaması için peşinen tarihini tesbit ettik. Bu esnada kısmen yaptığımız mimârî hususiyetlerin tetkikini artık ikmal edebiliriz. Plânın masdarı hiç şüphesiz ki Selçuk medresesidir. Bu fikri H. Glück daha 1920 senesinden evvel meydana koymuş<sup>1</sup>, Prof. Gabriel de kabul etmiş,<sup>2</sup> Sedat Çetintaş da tekrar ele almıştır<sup>3</sup>.

Fakat sırf kullanışdan doğan bu amelî medrese plânından bir cami' meydana çıkarmak ve Karatay, İnce Minare'de varılamayan saha vahdetini, kütleler tecanüsünü, tenasüb ve âhengi sağlamak muhakkak ki çok ileri ve müterakkî bir fikir mahsulüdür. O devirde cami', namazgâh vazifesinin yanında ders ve toplantı yeri de olduğundan, 45 sm. yüksekdeki asıl namaz yerinden haric kalan orta sahn ve yanındaki maksûreler, tabîî kalabalık zamanlarda cemâate terk edilmek üzere, bu vazifeyi görür-

<sup>1</sup> H. Glück, Die Bäder Konstantinopels, Wien 1921.

<sup>2</sup> A. Gabriel, a. ma., 42. s.

<sup>3</sup> S. Çetintaş, a. e., 19. s.



yordu. Yanındaki odalar'da daha husûsî birer hizmet yeri idi. Buralarda icrâyı kaza edildiği ve bilhassa yalnız bu işe mahsus olduğu fikrine şahsan iştirâk edemiyoruz<sup>1</sup>. Bu yan odaların ileride daha mütekâmil ve ocaklı -bu bu cami'de ocak olup olmadığı bilinemiyor- olanları garib müsafirlerin ikametine veya hatırlı kimselerin istirahatine velhasıl umûmî olarak oturmaya mahsus olsa gerektir. Sırf kazaya mahsus yapılsaydı, mahkeme olması muhtemil olmayan ve hatta aksi ma'lûm bulunan uzak semtlerde ve kazaya mahsus mütaaddid bina mevcut olan şehirlerde, Bursa'daki Bayezid, İstanbul'daki Sultan Selim, Davud Paşa, Murad Paşa, Mahmud Paşa, Edirne'deki Bayezid Cami'lerinde, bu yan cenahlar ulu orta tekrarlanmazdı. Demek ki cenahlar umûmî mânasiyle hizmete mahsusdur.

Alçak yan kanatların bir çoğunda bir hâricî medhal ve cami'e iç geçiş bulunmaktadır.

Aynı mihver üstünde çift kubbe ve yan cenahlardan mürekkeb bu örnek cami'lerin muhtelif geliştirilmiş şekillerinin, Anadolu'da, İstanbulda ve Rumelinin uzak hududlarına kadar yerlerde, on kadar esaslı cami'de tatbik edildiğini müşahede ettik. Fakat ilânihaye büyütülmesi kabil olmadıktan başka, asıl kısmın iki mislinden bir az fazla düşen uzunluğu bu plânı değişmez bir terkiib olarak kabule imkân vermiyordu. Daha Orhan Gazî devrinde bile bu plânın yanında kubbeleri daha büyük olmak üzere eyvanlı veya dört duvar üstüne tek kubbeli terkiibler de denenmiştir; bunları bir az sonra göreceğiz.

Büyük medhal kapısı bir gayrı tabiiik göstermekde ve uzun mihverden 40 sm. sağa kaçtığı gibi kapının kemerinde bir sun'ilik his olunmaktadır. Bu kusur ilk yapıdan kalma olabileceği kadar, yangın esnasında harab olan söve ve kemerlerin tahhinde de vuku'u muhtemeldir.

Osmanlı cami'leri dahilen sırlı tuğla ile yapılmadığından kubbe ve kemerlerin sıvasız olduğunu zan etmiyoruz. Orhan devrinden Bey Ham'ında bir kubbede nü-mûnesi kalan güzel tuğla işinin burada da muhakkak bulunacağını farz etmek uygun düşmez. O işçilik açık bir revakda bulunuyor ve bir han kubbesini temsil ediyor. Kapalı bir cami'de ziyanın inkisarına müsaîd değildir; temizliğe de mani'dir. Şimdiki sıvalar belki tecciden vurulmuştur; fakat aslı da her halde sıvalı idi. Nitekim Yeşil Cami'de de sıva olduğu tahakkuk etmiştir; tuğla ile bırakılmış hiç Osmanlı cami'i de yoktur. Mi'mar Sedad Çetintaş Bey tuğla olmasına kuvvetli bir ihtimal bıraktığından (a. e., 21. s.) bu mütalaayı serd etmek lüzûmunu hissettik.

Bu Orhan Cami'inde epice hâricî çini tezyinat olduğunu, asarına bakarak, tahmin etmekteyiz. Mihrab duvarının dış yüzünde pervaz ortasında muntazam bir şekilde konulmuş yeşil çiniler olduğu gibi, tam mihrab üstünde etrafı tuğladan şeritli çökertme kitâbe de çini için bırakılmış intiba'mı hâsil etmektedir. Bu kitâbenin ortasına ve son cemaat yanlarındaki ikizli kemer aynalarına yapılan dama şeklindeki boya tezyinatın, yerlerinde bulunan çiniler bozulunca, boya ile ihya edildiği de hatıra gelmektedir. Minare soldadır ve duvar üstüne oturtulmuştur. Tuğla gövde eskice olmakla beraber devrini tayin müşkildir. Fakat petek ve taş külâh pek yenidir; 1904 den evvel çekilen (27. resim) de kurşunlu bir külâh bile görülmektedir.

#### 24, 25 ve 26- Bursa'da Orhan Gazi Medrese, Müsafirhane-Zâviye ve İmâreti :

Şimdiki Belediye bahçesinin bulunduğu yerde Orhan Gazî'nin ikinci medresesi ve yakınında müsafirhane ve zâviyesi vardı<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Bu fikir umûmî olarak serd edilir. Ancak S. Çetintaş yukarıki eserinde sarahatle kayd ve tekrar ederek benimsemiştir.

<sup>2</sup> Memduh Turgud, a.e., 81. s.



İmâret, Vakıflar U. M. lüğü kayıtlarında mütaaddit yerlerde mezkûrdur.<sup>1</sup> İmâret ve karşısındaki anbarı Belediye dairesinin altında 1935 senesine kadar durmakta idi; çatısı ahşabdı.

Karaca Bey'de Karaağaç köyü halkı bu imârete her sene beşer müd<sup>2</sup> ve on beşer kile buğday ve ikişer müd ve 3,5 kile alef (ot ve saman) vermekle mükellefdi.<sup>3</sup> Kezalik İznik kazasının Hatib köyü hasılâtı medreseye vakıfı.<sup>4</sup> 1145 (1732) senesinde cami<sup>5</sup>, talebenin çorba içtikleri peykeler ve mahzen kapısı ve karşısındaki anbar 48100 akçeye tamir edilmiştir.<sup>5</sup>

Talebe-i ulûma bu imâretten 1323 (1905) senesine kadar pilav, zerde verilmiş ve 1935 de yıkılarak yola kalbedilmiştir. Zâviye müsafirhanenin ise vakfiyesi mevcuttur.<sup>6</sup>

### 27- Bey (Emîr) Hanı :

Bir taraftan Orhan Bey manzûmesine irad te'mini, bir yandan büyük şehrin ticâret merkezi vazifesini görmesi için yaptırılan bu bina oldukça harab ve noksan bir halde Ulu Cami'in şimal tarafına hemen muttasıl bulunmaktadır. İçinde her türlü emtea satılırdı; bilhassa kepenekçiler münhasıran bu hana inmek mecburiyetinde idiler. Tartı görmesi lâzım gelen bütün emtaa bu handa kantarlanırdı ve kantarcılara meşruta peykeleri bulunuyordu.<sup>7</sup> Uzun zaman Bey Hanı namile anılmış, sonra aynı ma'nada Emîr Hanı ismile çağırılmıştır. Neşri<sup>8</sup> hanın eski Balık Pazarının yerinde olduğunu bildirdikten sonra (Sultan Hanı) adını vermektedir.

Binanın ayak ve duvarları kâmilen iki sıra tuğla bir sıra taşdan yapılmış olup, ayakların taşları muntazam kesme, cebhelerinki molozdur. Alt kat revak kemerleri dâirevî, üstler sivridir (32.-34. resim). Revak ve odalar kâmilen tonozla örtülüdür; yalnız revak'ın dört köşesinde birer kubbe bulunmaktadır. Üstte 35 oda, zemin katında aynı miktarda mahzen bulunmaktadır. Bir de arkada tavla vardır. Bu son kısım hariç olmak üzere hanın dışdan dışa eb'adı 46 × 50 metrodur. Saçaklar iki sıra testere dişi tuğladır. Han bu gün pek harabdır; üst revak tamamen yıkılmış, yalnız resmi konan bir köşe kubbesi kalmıştır (35. resim) Bu kubbedeki güzel tuğla işçiliği câlib-i dikkattir. Alt mahzenlerde yapılan ilâve ve tağyiratla bina tanınmaz bir hale sokulmuştur. Fakat her şeye rağmen bu büyük hanın, Bursa'da adedleri yirmiyeye varan müstakbel eşlerine ilk nümûneyi teşkil ettiğini ve hizmete elverişliliği bakımından devrini aşan büyük bir fikrin mahsulü olduğunu kabul ve tasdik lâzım gelmektedir.

### 28- Bursa'da Orhan Hamamı :

Bey Hanı ile Koza Hanı arasında ve şimdi Bursa Kapalı Çarşısının bir parçası gibi kullanılan bu çifte hamam harâbesi, gömüldüğü yığınlar altından, Mi'mar Sedad Çetintaşın himmetile kazılmış, meydana çıkarılmış bulunmaktadır.

Kadınlar kısmı külhandan uzak düşdüğünden ısıtılamamış ve bu yüzden terk edilmiş, hatta 992 (1584) hamam tek olarak zikr olunmuştur<sup>9</sup>. Kazılma esnasında döşemeden yukarıya muhtelif seviyelerde çıkan künklerden zaman zaman doldurul-

<sup>1</sup> Vakıflar U. M., müceddet Anadolu, 19.defter, 184 Umum numara ve Selatin-i Evvel, İstanbul Hâmis 91.defter, 100, 105. s.

<sup>2</sup> Bir müd 20 kiledir.

<sup>3</sup> B. sicil., 295-5.

<sup>4</sup> Bursa Tapu kayıtları, 438-793.

<sup>5</sup> B. sicil., 30-93.

<sup>6</sup> Vakıflar U. M. kuyudatı, mücedded Anadolu defteri 19-184.

<sup>7</sup> Bursa Hanları, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1935 (risâle imzasız ise de Kâmil Kepecioğlu tarafından yazıldığı nezdimizde bulunan müellifin el yazısı müsveddelerinden anlaşılmaktadır.)

<sup>8</sup> Neşri, a.e., 186. s.

<sup>9</sup> B.sicil, 152-30.



duğu da anlaşılmaktadır<sup>1</sup>. Hamama sırasile Orhan Bey, Bıçakçılar, Kadınlar, Hal-laclar ismi verilmiş, bir vakit da kahve olarak kullanıldığından (Hamam Kahve) diye anılmıştır<sup>2</sup>. 1033 de kadınlar kısmı tamamile terk edilmiş 1089 (1678) de 79570 akçe gibi mühim bir miktar sarfile tekrar faaliyete geçirilmiştir<sup>3</sup>.

Erkekler kısmının soğukluğu daha büyük, halvet ve kurnaları daha çoktur; üç de eyvânı vardır. Kadınlar tarafı bir soğukluk ve üç halvetten ibarettir (28. ve 36-37. resim).

Restitüsyon resimlerinde görüldüğü üzere hamam mükemmel bir plâna sahibdir; erkekler kısmı, soğukluk, ılıklik, ılıklikdan geçilen az sıcak bir halvet ve usturalık, sı-caklık kısmında medhal kemerinin karşısında ve yanlarda üç eyvan, kapıları pahlı köşelere isabet eden dört halvet ve cem'an 35 kurna bulunmaktadır. Soğukluk kubbesi 12 m. ye yakın olup kürevî alikalara müsteniddir; ılıklik kubbesi müselles dilimli ku-şağa, diğerleri müselles-i kürevîlere oturmaktadır. Eyvanlar tonozludur. Kadınlar tarafında soğukluk kubbesi müselles dilimli kuşağa oturmakta olup 10 m. luktur. Bu kısımdaki küçük kubbeler sık tertib edilmiş müsellesî dilimli kuşaklara müsteniddir. Kurna adedi 8 olup ılıklığı yoktur. Erkekler kısmının son kubbesile kadınlar tarafı halveti arasında görülen kapının sonradan açılmış olması muhtemil olduğu gibi, iki tarafı, lüzûmuna göre birbirine ilâveye hizmet de edebilir. Görülüyor ki hamam plânı an'anevî yıkanma için lâzım gelen teknil tertibatı hâizdir; tertib ve eb'ad tam bir mükemmeliyet içindedir. Yalnız külhanın kadınlar kısmına uzak düşmesi bir hata olabilirse de bu kadar teknik kusuru da yeni doğan bir mimarî tarzına bağışlamak yerinde olur.

#### 29 ve 30- Bursa'da Lâlâ Şahin Medresesi ve ona mevkuf Bezir Hanı :

Sultan Orhan ve Murad-ı Hüdavendigâr devrinin büyük gazîlerinden Lâlâ Şahin Paşa'nın Bursa kal'e içinde bir medresesi vardır. Lâlâ Şahin Paşa Sultan Orhan zamanında İznik'i kurtarmaya gelen Bizans ordusuna karşı Yalak-Abad-Yaluva ci-varına gönderildiğinde, aldığı takdirde kendisine bırakılacağı va'd ve ahz olunan mühim ganâimle Bursa'da bu medreseyi ve Kirmastı'da cami', zâviye, köprü ve imâret ve türbe yaptırmıştır<sup>4</sup>. Kirmastı'dakileri sırası gelince bildireceğiz. Bursadaki medre-sesine Lâlâ Şahin, Sercaniye<sup>5</sup> veya Hisar Medresesi derler. Bizans başlıkları ve diğer inşâî unsurları kullanarak vücuda getirilmiş, dehliz gibi uzun iki tarafı revaklı bir binadır<sup>6</sup>; üzeri kiremitle örtülüdür. Medresenin kiremit pûşidesi, sekiz odasının sıvası, yanındaki arpacı dükkânı yerine helâlâr inşası ve çamaşırhanenin tevsi'i keşfi (B. sicil., 1198-64, 21 Muharrem 1202) de görülmektedir. Bu bina için vakf edilen Bezir Han'ının 977 (1569)da 20 bin akçe ile mütevellisi Hacı Hüsrev tarafından tamir edil-mesine ba Ferman-ı âli ısdar edilmiştir<sup>7</sup>. Kezalik 969 (1561) de 15 bin akçe ile tamirine ferman buyurulmuştur<sup>8</sup>; 890 (1485) ayda bin dirhem gibi mühim bir bedelle kiraya verilmiştir<sup>9</sup>. Bu hana muhtelif tarihlerde Vezir Hanı, Lâlâ Şahin, Şahin Lâlâ, Demir Hanı isimleri de verilmiştir.

<sup>1</sup> Sedat Çetintaş, a. e., 28. s. ve B. sicil., 35-113.

<sup>2</sup> Bursa Hamamları, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1943, 9. s. (Bu eser de Bursa Hanları risâlesi gibi Kâmil Kepecioğlu merhumundur.)

<sup>3</sup> B. sicil., 326-35.

<sup>4</sup> a) 749 (1348) tarihli vakfiyesi, Vakıflar U.M. kuyudatı, 3 numaralı mukata'a defteri, 74. s., aynı Vakfiye kaydı, B. sicil., 301-53. b) Şakaik tercemesi, 29. s. c) Tacüt-tevarih, 2.C., 405. s.

<sup>5</sup> Şakaik, a. s.

<sup>6</sup> Kâzım Baykal, a. e., 56. s.

<sup>7</sup> B. sicil., 111-25.

<sup>8</sup> B. sicil., 92-243.

<sup>9</sup> B. sicil., 4-347.



1278 (1861) de çizilen Bursa haritasında bu hanın mevki'i Belediyenin alt tarafında şimdiki Hâl yerinde gösterildiğine göre 1318 (1900) senesinde Tuz Pazarı'nı harab eden yangında harab olmuş bulunsa gerektir <sup>1</sup>.

### 31- Geyiklu Baba Zâviyesi :

İsmi ma'lûm olmayan Geyiklu Baba ile Sultan Orhan'ın kalbî alış verişleri epi nam salmıştır. Orhan Bey'in Bursa'da yerleşmesi hususunda vaki' teklifini meczub-ı ilâhî kabul etmemiş, fakat bir gün ziyâretine gelerek Saray kapısı önüne bir ağaç dikmiştir. Hayatında hiç bir ihsanını kabul etmeyen Derviş ölünce, Orhan Bey, üzerine bir türbe ve namına bir Cuma mescidi bina eylemiştir.<sup>2</sup>

Zâviye İnegöl yolunun cenubundaki Ulu Dağ yamaçlarında, Baba Sultan karyesinde olup buraya 994 (1585)de yevmiye sekiz akçe ile Seyid Mustafa Efendinin şeyh tayin olduğuna dair ferman mevcuttur.<sup>3</sup>

### 32 ve 33- Bursa Süleyman Paşa Mescidleri :

Bursa cami'leri hakkında Medâr-ı Şems isiminde gayrı matbu' bir eseri olan Bursa Mevlevî Şeyhi Şemsüddin Ulusoy Bey, Süleyman Paşa'nın Ulu Cami' civarındaki mescidinin, büyük eserin inşası sırasında, yıkıldığını ve ihtiyac kalmamasile yeniden yapılmadığını, kal'e içinde Veled Halvâî mahallesinde olan diğerinin de şimdi mevcut bulunmadığını bildirmektedir. 1133 senesinde yazılan Göldeste ikinci mescidin mevcut olduğunu bildirir.<sup>4</sup> Bunlara dair Bursa Şer'îye sicillerinde veya diğer tahrir defterlerinde şimdiye kadar bir kayıt bulunmamıştır. Ancak bir çok kasabalarda sayısız i'mar eserleri bırakan Süleyman Paşa'nın Bursa'da mescid yaptırması istib'ad edilecek bir keyfiyet olmadığı gibi, çoğu XV. asır ortalarından başlayan bu vesikaların, mescidler yıkıldığı için onları ihtiva etmediğini unutmamalıdır. Biz ilerideki araştırmalar için bu kaydı ilâveyi münasib gördük.

### 34- Bursa Bey Sarayı :

Bursa'da kal'e içinde Ahmed Vefik Paşa Hastanesi yerinde Sultan Orhan'ın bir sarayı vardır.<sup>5</sup>

Orhan Bey ilk cami'i ve medresesinin ve Alaüddin Bey mescidinin ve Osman ve Orhan türbelerinin burada bulunduğunu görmüştük; bütün bu imâretlerin yapıldığı yere muttasıl veya yakın yerde de saray bulunduğundan şehrin ilk tesis sahası eski Bursa Kal'esi içinde toplanmıştı. Ancak bu sarayın eski tekfurların inşası veya Orhan yapısı olup olmadığı bilinemez.

Bununla beraber ufak bir tekfur konağının geniş araziye sahip bir beye yetişemeyeceği aşikâr olduğundan Orhan Bey'in ilâveleri olması muhakkaktır. Herhalde ihtişamı ve büyüklüğü ma'lûm olan Yıldırım devrindeki saraydan Orhan devrine bir hisse ayırmak lâzım gelir.

Saray tarih boyunca inkişaf ve metrukiyet devirleri geçirmiş, ba'zı zaman içinde bir iki nefer bostancıdan başka kimse kalmamış, sonra yine ele alınarak ta'mir edilmiştir; 1082 tarihli bir vesika imâret-i İsa Bey mahallesinde olan saraya bir has oda bir hamam, altı ahur ilâve edildiğini göstermektedir.<sup>6</sup>

<sup>1</sup> Bursa Hanları, 17-18 s.

<sup>2</sup> a) Neşri a.e., 170. s., b) Tac' üt-Tevârih, 2. C., 406. s., c) Şakaik, 31. s.

<sup>3</sup> B. sicil. Ferman, 155-378.

<sup>4</sup> İsmail Belig, Göldeste-i Riyaz-ı İrfan=Tarih-i Bursa, Eşref Bin Ali Bey tab'ı., Bursa 1302.

<sup>5</sup> Âşık Paşa, a.e., 36. s.; Neşri, a.e., 134. s.

<sup>6</sup> B. sicil., 330-5.



**35- Bursa'da Aşağı Hisar :**

Eski Bursa kal'esinde devir devir Osmanlı tamirâtı vardır. Fakat asıl Osmanlı kal'esi, Bursa'nın, henüz bir iç belde haline gelmeden ve Anadolu'da istikrar ve emniyet te'min edilmeden evvel, Orhan manzûmesinin inşasıyla şarka doğru yayılan kısmını himaye için yapılan Varoş Hisarı'dır. Bursa'da Atıcılardaki Umur Bey manzûmesinin meşhur Taş Vakfiyesinde bu tesis "Aşağı Hisar" olarak zikr edilip orada Umur Beyin mevkufatı sayılıyor. Taş Kapı ve Demir Kapı gibi isimlere bakılırsa hisarın en az iki kapısı olduğu anlaşılır<sup>1</sup>; bu surun eb'adı ve yüksekliği ma'lûm değilse de işinde Orhan manzûmesiyle beraber, çarşı, emlâk ve akaar bulunduğuna göre bir boyu Ulu Cami'den belki de eski kal'e eteğinden başlayıp, en azından şimdiki belediyenin şarkına, diğer dıl'ının büyük caddeden çarşının alt şimal yüzüne kadar devam ettiği tahmin olunabilir. Hisar diye tavsif edildiğine göre duvarının oldukça metin olması lâzım gelir.

**36- Bursa'da Eski Bezazistan :**

Kapalı çarşının bir kısmı Sultan Orhan'ın vakfidir. Ancak hangi kısımların o devirden kaldığına dâir sarih ma'lûmat elde etmek mümkün olamamaktadır.

**37 ve 38- Bursa'da Nilüfer Hatun Tekyesi ve Köprüsü :**

Âşık Paşa-Zâde<sup>2</sup>, Orhan Gazî'nin ilk zevcesi Nilüfer Hatun'un "Kaplucu kapusına yakın yerde Bursa Hisarı dibinde Tekyesi var ve hem Ulufer suyu köprisin ol hâ-tun yaptı." ifadesile imâretlerini bildirmekte ; Neşri de<sup>3</sup> hemen kelimesi kelimesine, aynı ibarelerle tekid etmektedir.

Tekye şimdi mevcut değildir. Bursa Hisarı'nın kaplıca kapısı civarında yıldız kahve civarında görülen perâkende duvarların bu tesise aid olması muhtemeldir.

Derenin aldığı isme sebep olan bu ilk Osmanlı köprüsü 1948 senelerindeki kanal inşaatında yıkılmıştır. Eski bir fotoğrafını bulmak kabil olmadı.

**39 ve 40- Alâüddin Bey Tekyesi ve İkinci Mescidi :**

Âşık Paşa-Zâde<sup>4</sup>, "Alâüddin dahi Kükürdli de tekye yaptı Bursa kaplucasına girecek yerde bir mescid yaptı yanında sakin oldı" Neşri<sup>5</sup>, "Alâüddin Paşa dahi Burusa da Kükürdli de bir tekye yaptı ve Kapluca kapusun girdik yerde kal'e içinde bir mescid ve kapudan yukarı dahi bir mescid yapıb yanında evler yabub kendu dahi anda sakin oldı", demektedirler. Her ne kadar Âşık Paşa-Zâde bir tek mescidden bahs ediyorsa da mahallini kapıdan girecek yerde yani kal'eden haricde olarak izah ettiği gibi Neşri de ikinci bir mescidden bahs ettiğine göre Alâüddin Beyin kal'e içinde ma'lûm olan mescidinden ma'ada bir ikincisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Gerek tekye, gerek bu mescid şimdi mevcut değildir.

**41, 42 ve 43- Kirmastı'da Lâlâ Şahin Paşa Cami'i, Zâviyesi ve Türbesi :**

İznik'i ilk muhasarasından kurtarmaya gelen Bizanslı kuvvetlere karşı sevk edilen Lâlâ Şahin Beye ganaimden büyük bir hisse va'd edilmiş fakat miktarın çokluğu cihetile verilmekte tereddüd edilmişken Orhan Gazî ülemasından Tacüddin-i Kürdî'nin ısrarı üzerine mev'ud hisseye sahip olmuştur. Onun da bu servete muhik bir şekil vermek üzere Bursa'da bir medrese ve Kirmastı'da bir zâviye ve bir cisir yaptırdığını Şakaik-i Nu'mâniye ve Hammer yazmaktadırlar<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Bursa Hanları, 3. s.

<sup>2</sup> Âşık Paşa-Zâde, a.e., 17. s.

<sup>3</sup> Neşri, a.e., 104. s.

<sup>4</sup> Âşık Paşa-Zâde, a.e., 36. s.

<sup>5</sup> Neşri, a.e., 148. s.

<sup>6</sup> a) Şakaik tercemesi, 29. s.; b) Hammer a.e., 1.C, 163. s.



Halbuki Vakıflar U. M. lüğünde kuyud-ı atikasında bulunub bir sureti Bursa Şer'îye Sicil defterlerinde mukayyed olan 749 tarihli vakfiyesinden<sup>1</sup> yukarıda 29 numarada kayd ettiğimiz Bursa'daki medresesinden başka «مسجد الجامع في داخل قصبة» «مسجد الجامع في داخل قصبة» inşa ettirib bunlara 28 dükkân ile (Sultan)ın mülkliğe verib «دفتر الديوان» da mezkûr olan, Kirmastı kasabası dahilindeki emlâkini ve Çerdek, Oruc Bey, Behram, Çölmekci, Gerdeli, İt Evi, Yenice, Üç erleri, arâzî ve mezrealarile vakf ettiği anlaşılmaktadır. Mütevellisini önce kendisi olmuş, sonra büyük oğlu Mehmed Paşa'ya tevcih etmiştir. Bu vakfiyede köprüden bahis olmadığı gibi Bursa'daki medresesine tahsis ettiği Bezir, Vezir, Lâlâ Şahin, Demir, nam-larile anılan han da zikr olunmaktadır. Bunlar başka bir vakfiyesine derc olunmuş olabilir. Diğer taraftan 1065 (1654) tarihli vesikadan da oğlu Mehmed Beyin torunu Ulvan Beyin Bursa'daki dört dükkânı müteveli olarak idâre ettiği öğrenilmektedir<sup>2</sup>.

919 (1513) tarihinde Bursa'daki medrese ile beraber Kirmastı'daki imarete mevkuf olan Bilecik de (Çadırlu) denmekle mâruf mezreaların kiraya verilmesi hakkında bir Ferman kaydı mevcuttur<sup>3</sup>.

Bu manzûmeden zâviye tamamen harab olup gitmiş, cami'de uzun müddet askerî depo olarak kullanılmış, hatta bu namla anılmış son zamanlarda yıkılarak yalnız minaresi kalmıştır. Minarenin kaide kısmı mütenaviben üç tuğla-bir taş ile, küp ve gövdesi kâmilten tuğla ile yapılmıştır. Küp kısmı murabbadan başlayan bir ehrâm-ı nakıs olduğundan, yuvarlak gövdenin başladığı seviyede bariz çıkıntılar olmaktadır. Şerefe, sivri üç tuğla dişi ve aralarında dar üstüvanî dişlerden mürekkeptir. Gövde simidi ile destere dişleri arasında epeyi mesafe bulunmakta, son sıranın altında, kabartma tuğla sarkmalar yer almaktadır. Minarenin kurşunluğa çıkan kapısının yeri fotoğrafta gözükmektedir (39. resim). Bu minare Bursa'daki Alâüddin Bey ve Yenişehir'deki Orhan Gazî, İznik'deki Hamza Bey minareleriyle beraber o devirden malûm olanların dördüncüsü ve mevcutların üçüncüsüdür.

Lâlâ Şahin Paşa'nın türbesi esas plâmi itibariyle külliye Selçuk, duvar satırları bakımından tamamen Bizans üslûbunda olmak üzere bir geçiş mimarisidir. Böyle duvar gibi başlıca bir unsuru Bizansa benzeyen ikinci bir Türk eseri yoktur. Türbenin külâhı sekiz Selçukî tarzda bir ehramdır. Yan duvarlar, dişli kitabelerle süslenmiş, pilastrlarla bölünmüştür, dairevî kemer üzengilerinde çıkıntılı yastıklar vardır ve hepsi üç tuğla bir taş sırasıyla işlenmiştir. Saçak tuğladır ve oldukça büyük bir kemer-cik sırası vardır. Türbenin solunda bir tanesi tam, birisi yıkıldıktan sonra örülmüş yarım kemerli bir duvar vardır; bunu bir de mütenazır bulunan ve aralarının tülânî tonozla örtülü olması muhtemeldir; esasen kapı üstünde görülen kemer ve üç münhaniden mürekkep dalgalı saçak da aynı ihtimali takviye etmektedir. Cephede iki pencere ve bir kapı olup pencereler dairevî tuğla kapı ise 45° kesilmiş Bizans silmeleri mermer söveleriyle yapılmış, fakat üstüne sağır bir sivri Türk kemeri ayna konmuştur. Aynanın süsleri yine Bizansvaridir (40. resim), Türbe 1948 senesinde Maarif Vekâleti tarafından tamir edilmiştir. Medrese tamamen yıkılmış yerine (39. resim) de minarenin arkasında görülen ilk mekteb inşa olunmuştur.

<sup>1</sup> Vakıflar U. M. kuyudatı atikası, 3 Nu. Mukataa defteri, 74. s. ve B. sicil., 302-53.

<sup>2</sup> B. sicil., 301-114.

<sup>3</sup> B. sicil., 25-174.



**44, 45, 46 ve 47- Küre - i Kebir, Küre - i Sagir, Görele, Pazarköyü'nde Orhan Cami'leri :**

Söğüd civarında bulunan üç karye ile, İznik gölü yakınındaki Pazarköyü-Orhan Gazî kasabasında Orhan vakfından kendi namına cami'ler olduğu Bursa Şer'iyе sicillerindeki kayıtlarından anlaşılmaktadır<sup>1</sup>. İlk üçü hakkında ma'lûmat yoktur. Pazarköyü (şimdiki Orhan Gazî) kasabasındaki cami' yakın vakitlere kadar baki iken<sup>2</sup>; kasaba Yunanlılar tarafından külliye yakıldığında mahvolmuştur. Küre-i Kebîrdeki cami' XIX. asır bidayetlerindeki bir cihat tevcihi münasebetile de mezkûrdur<sup>3</sup>. Bu köy civarında Osman Gazî'nin ilk hutbesini okuyan Tursun Fakih'in türbesi vardır.

**48- Mekece'de Orhan Gazî Zâviyesi :**

Muallim Cevdet'in Belediye Kütüphanesine hibe ettiği eserler arasında bulunan tahrir defterlerinde olup (Belleten 19. sayı, 277-288 sahifelerde) İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşr edilen 724 (1324) Rebi'ul-evvel evâsıtı tarihli ve (Orhan Bin Osman) tuğralı mühim fârisî vakfiyesine nazaran, Orhan Gazî, Mekece'deki Zâviyesi için Mekece Nahiyesinin tamamını hasr eylemiştir. Meâline nazaran gelib geçici fukarâyı, garîb ve miskinleri, dervişleri ve ehl-i ilmi iskân ve infak etmek üzere kölesi tavâşi Şerefüddin Mukbili mütevellî tayin etmektedir.

929 tarihli diğer bir vesikaya nazaran da İznik'e tabi Hisarcık karyesi de bu imârete vakf edilmiştir<sup>4</sup>.

Birinci vakfiyede mühim olan cihat 724 Rebi'ul-evvelinde (ay başı 27 Şubat 1323) Orhan Gazî'nin, tuğrasının resmolunduğu ve binaenaleyh saltanatı ihraz ettiği'dir. Halbu ki umûmî kanaat Osman Gazî'nin 726 da, Bursa fethini müteâkıb, vefat ettiği'dir. 724 başında ya Sultan Osman vefat ederek Orhan Gazî onu istihlâf eylemiştir ve ya babası saltanattan ferâgatle oğluna Beyliği terk etmiştir. Tarihler bu sıralarda Osman Gazî'nin nikrisden hasta olup oğluna vesaya ile iktifa ettiği'nde müttetik olduklarına göre ikinci şıkkın da ihtimali kavîdir.

Bu zâviye şimdi mevcut değildir.

**49- Yar Hisar'da Orhan Gazî Cami'i :**

Osmanlı Devletinin Yenişehir'den sonra ilk zabtettiği yerlerden bu şehrin cemub-i şarkisindeki Yar Hisar karyesinde Orhan Gazî Cami'i eski halini muhafaza etmektedir<sup>5</sup>.

**50- Yenişehir'de Orhan Cami'i - Ulu Cami' :**

Mahallî tevatürlerle Orhan Gazî'ye aid olduğu bilinen<sup>6</sup> bu cami' Bursa Şer'iyе sicillerinde Yenişehir'de Orhan Cami'i namile geçmekte<sup>7</sup> Vilâyet Salnamesinde de

<sup>1</sup> B.sicil., 33-137.

<sup>2</sup> Vakıflar U.M. kuyudatı, 187 sayılı Bursa esas defteri, 1/2, 3075 sıra numaralı.

<sup>3</sup> Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1310 Hicrî senesi, 323. s.

<sup>4</sup> Başvekkâlet arşivi, Maliyeden müdevver 27 yeni no.lu Koca İli Tahrir defteri, 142. s., gurre-i Zilhicce 929 (1522) de Kâtib Pir Mehmed elile yazılmıştır.

<sup>5</sup> Yenişehir Belediye Reisinin mektubu; verdikleri ma'lûmattan dolayı Belediye'ye arz-ı teşekkür ederiz

<sup>6</sup> Yenişehir Belediyesinin notu.

<sup>7</sup> B.sicil., 33-137.



keyfiyet tekid olunmaktadır<sup>1</sup>. Şehrin en büyük cami'i olmamasına rağmen Ulu Cami' ismini alması da ilk inşasında bu nama müstahak olduğunu, sonradan Fatih devrinde Bâli Bey - Çarşı Cami'i<sup>2</sup> yapılıncaya daha küçük kaldığı halde tarihî bergüzar olarak yine aynı şekilde yad edildiği bir beyyine olarak kabul edilebilir.

(38. resim) bu cami'in 1300 (1882) senelerindeki halidir. Sağda geri plânda ve girintide olan duvar asil cami'dir. Önde geniş saçaklı, sık direkli ahşab son cemâat yeri vardır. Çıkma odanın ilâve olduğu aşikârdır. Cami'in saçağı üç sıra kirpidir. Bu cami binası ve ihata duvarları 1915 senelerinde yıkılarak ahâlî tarafından kesme taşla yaptırılmıştır; şimdiki bina geniş ve kapalı bir son cemâat mahallile 12 x 12 m. eb'adında bir harîmden ibaret basit bir binadır. Yalnız pek güzel tuğla minaresi eskisi olup şerefesi Bursadaki Ulu Cami' minaresine pek benzemektedir. Onun gibi, istalaktitin menşe'ini teşkil eden zarif tuğla dişleri vardır. Şerefenin halkasının üstünde mesâfe mesâfe ve altında gövdeye, birbirine muttasıl kuşak halinde, uçları kemerli XVII. asır çinileri yapıştırılmış ise de bunların minareden daha yeni bir ilâve olduğu açıkça görülmektedir. Bu hale göre minare en geç XVI. asra aid olmalıdır ve eğer Yenişehir'den başka bir yerde olsaydı çekinmeden onu Orhan devrine mal ederdik. Ancak Yenişehir'de devam edip gelen bir minare an'anesi vardır ki kasabanın bütün eserlerine tatbik edilmiş, XVI. asır Sinan Paşa, XVII. asra aid Kuyucu Murad Paşa, yine aynı zatin Çınar Cami'lerinde, ufak değişikliklerle tekrarlanmıştır. Bu an'anevi usûle göre dört veya beş sıralık tuğla istalaktit sarkmalar ve şerefeye ve gövdeye çini tatbik edilmektedir. Binaenaleyh bu Orhan Cami'i minaresinin XVI. asırda aynı üslûbda tecdid olunmadığı iddia olunamaz. Bununla beraber Orhan devrine aid olması ve yukarıda söylediğimiz eserlere ilk bir nümüne teşkil etmesi de kuvvetle muhtemeldir ve böyle olmamasına bir sebep yoktur. Biz istitrâtımızı yalnız ihtiyatî olarak yaptık.

#### 51- Yenişehir'de Süleyman Paşa Medresesi :

Vakıflar Umum Müdürlüğü kuyûdatında müteaddid yerlerde ismi<sup>3</sup> geçen bu medresenin esas kütleşi şehrin Yunanlılar tarafından yakılması esnasında kurtulduğu halde, harablık bahanesile 1930 senelerinde Muhasebe-i Husûsiye tarafından yıktırılmış, bir türbe kalmıştır. Halbuki salnamede<sup>4</sup> "mahalle-i mezkûrede (Kayseriye mh.) Süleyman Paşa'nın ihyakerdesi olan ve yirmibeş odayı müştemil ve nisf-i ahşab nisf-i diğeri kârgir bulunan diğeri bir medrese ve kütüb-i kadîmeyi hâvî kütübhane, civarında Paşa-yı müşarünileyhin merkadi" bulunduğu muharrerdir. Burada ahşabdan maksad duvarlar olmayıp tavan ve çatıdır.

Yerinde yapılan araştırmaya göre<sup>5</sup>, türbeden itibaren 30 m. tul 27-28 m. arzında olan binanın garb kolundaki kubbeli, şark cihetinde çatılı höcreler yer almaktadır; medhal türbenin bitişiğinde olup ondan sonra şimal cebhesinde kütübhane ve bunu takiben bir hazîre gelmekte, şark kolu höcreleri ta'kib etmektedir. Dershane avlunun tam ortasındadır; en dibde de abdesthaneler ve musluklar vardır. Avluda büyük ağaçlar bulunmakta idi. Kubbeli ve tavanlı kısımlar tamamen kiremitle ör-

<sup>1</sup> Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, 1324 Hicrî, 369. s.

<sup>2</sup> Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mîmârîsi, 85. s.

<sup>3</sup> Vakıflar U. M. kuyudatı atıkaşı, Anadolu Kapı Ağası adlı 501 no.lu defter, 317. s.13 sırada müderris tayinine aid 1185 tarihli ve 187 sayılı Bursa esas defteri, 1276 sıra numarası ile 1297 tarihinde müderris tayini.

<sup>4</sup> Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, 1324 Hicrî, 370. s.

<sup>5</sup> Lâzım gelen izahatı pek açık bir şekilde bana veren Yenişehir'de bu medrese karşısında mağaza sahibi Osman Oğuz Bey'e ve aynı mevzu'da ma'lûmat vermek lûtfunda bulunan Yenişehir Belediyesine de teşekkürler ederiz.



tülüdür. (41. resim) medresenin 1905 deki halini göstermektedir. Şimdi bütün bina yıkdırılmış yalnız sakat bir halde türbe kalmıştır (42. ve 43. resim).

Türbenin mevcudiyeti bir mesele teşkil etmektedir. Salnâmede "Paşa-yı müşarünileyhin merkadı" denmesi bittabi' doğru olmamakla beraber bir hakikati kısmen ifâde etmektedir. Zira mahallî tevatür bu kubbenin Süleyman Paşa'nın makamı olduğu merkezindedir. Ancak içinde mevcut tek mezar iki kat mermer kaide üstüne yan ve baş taşlarıyla baş ve ayak sütunlarını hâvî mermer yüksek bir lahid olup ayak taşı ve yanları lâleler, dâirevî rozaslar ve enginar çiçeklerle müzeyyendir; ayak taşı dilim dilim bir pervazla sona ermektedir; üzerinde yazı olması muhtemil yassı mermer sütun kırıldığından kitâbe mevcut değildir; baş tarafında ise, 17 x 17 sm. eb'adında köşeleri burmalı yazısız dört köşe bir sütuncuk vardır.

Bu müzeyyen lahid XVI. asır sonu veya XVII. başına aiddir ve türbe binasından pek daha itinalıdır. Türbenin yalnız iki cenub dılı'ı üzerinde medresenin garb ve şimal duvarlarının birleşme yeri görülmektedir. Bu vaziyet türbenin, medrese ile beraber yapıldığına delâlet edebilir. Bununla beraber, kısmen onun üzerine bindirilip bir yandan da duvarı dışarıya taşırılarak sonradan inşası da kabildir. Fakat ittihad yeri pek derin olduğundan medrese ile türbenin beraber olması pek galib bir ihtimaldir. Yalnız lahid sonradandır ve bu esnada pencere söve ve demir parmaklıkları da tecdid olunmuştur. Bu halde akla gelen ihtimal, Süleyman Paşa, ceddinin tesiskerdesi olan bu şehirde imâretinin yanında, önce kendine bir türbe yapmış iken Rumeli'nin fethi ile kendisinin orada şehid olması üzerine Bulayır'a defnedilmesi, bu suretle boş kalan yerde teberrüken ona bir makam yapılmış olmasıdır. Bina inşaatının delâleti ve mahallî rivâyeti nazar-ı itibara alınca bu şikka meyletmek lüzûmunu his ediyoruz.

#### 52 ve 53- Sölöz'de Orhan Gazî Vakfından Mescid ve Zâviye:

İznik gölü kenarındaki Sölöz karyesinde (imlâ: صولوز) olan mescid ve bir zâviyenin Orhan Gazî vakfından olduğu ve bir çiftliğin bunlara vakf edildiği anlaşıl-maktadır <sup>1</sup>.

#### 54- Bilecikde Osman Gazî Cami'i:

Her ne kadar bu cami' Osman Gazî namını taşımakta ise de "Sultan Orhan vakfından Sultan Osman Cami'i Şerifi" olmakla <sup>2</sup> babası namına oğlu tarafından yaptırıldığı anlaşıl-makta ve cami'in Osman Gazî mahallesinde bulunduğunu Vilâyet Salnamesi kayd etmektedir <sup>3</sup>.

Bu mahalle ve cami' Yunanlıların taş taş üstüne bırakmadan tahrib ettikleri eski Bilecik şehrinin garb yamacındadır ve tamamen harab olmuş, duvarlarından birisinin bir kaç metroluk kısmı kalmıştır. Minaresi yıkılmamış olmakla beraber Orhan Gazî devrinden çok sonraya aiddir. Cami' duvarları da eski olmayıp muahhar zamanlarda yapılmıştır.

Bu cami'de bulunan "fevkalâde san'atkârane" işlemeli ahşab bir kabrin Meşrutiyetten sonra İstanbul'a nakledilmiş olduğu rivâyet edilmektedir <sup>4</sup>.

#### 55- Bilecik'de Şeyh Edebali ve Mal Hatun Türbeleri :

Tarihler, ekseriyetle, Şeyh Edebalinin Osman Gazî'den üç ay, ve kızı Osman Beyin zevcesi, Mal Hatun-Malhun Hatun'un da iki ay evvel <sup>5</sup> vefat edib Osman Gazî

<sup>1</sup> Başvekâlet Arşivi, Maliyeden müdevver Koca İli tahrir defteri, yeni numarası 27, 142.s., defter 929 (1522) tarihli dir.

<sup>2</sup> Vakıflar U.M. kuyud-ı atıkası, Bursa esas defteri, 187 numara. 1/2, 2316 Umum Numara.

<sup>3</sup> Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324 Hicrî, 348. s.

<sup>4</sup> Bu son malûmatı veren Bilecik'de Tarih Muallimi Muzaffer Bilun'a ve yukarıda bahsedilen Hasan Ertekin Beylere teşekkürler ederiz.

<sup>5</sup> Âşık Paşa-Zâde, a.e.; 35.s., Neşri, a.e., 142-144.s.



tarafından bizzat Bilecik'e defn edildiğini yazar. Şu halde üzerlerine yapılan türbeler Orhan devrine giriyor demektir.

Türbeler yanan eski Bilecik şehrinin en şimâl ucunda bulunan kal'esinin bir az cenubundaki kayalık bir burun üstüne kurulmuştur ve her ikisi birden duvarla mahdud bir avlucuk içindedir. Şehirden uzak bir yamaç üstünde olduğundan ateşden kurtulmuştur.

Eski bir fotoğrafına nazaran (44. resim), türbe ve müstemilâtı bir çatı altında imiş.

Mamafih son yapılan tamirde de haricen sıvanmış, üstü makine kiremiti ile örtülmüş bir halde olduğundan XIV. asır başına ait bir bina olduğunu anlamak kabil değildir.

Şeyh Edebali Türbesi, aşında, önü hayatlı bir ev plânındadır. Merdivenli ufak bir medhalden önü iki direkli bir hayata geçilir. Bunun uzun dıl'ı üzerinde bir mescid ve bir oda vardır. Küçük dıl'ını asıl türbe işgal eder. Hey'et-i umûmiyesi yukarıda söylediğimiz sıvalı, kiremit örtülü gömlek içinde gizlenmiştir.

Şeyh Edebali'nin medfun olduğu asıl türbe hörcesinin kapısından girince beyzî bir kubbe altında bulunulur. Kubbenin uzun kutru 5,50 kısı 4,90 dır; iki başında 2,05 derinliğinde birer eyvan bulunmaktadır. Kubbe müselles-i kürevîlerle duvarlara oturur. Medhalin solundaki 0,40 metroluk sekinin en dibinde Şeyh Edebali'nin sandukası, pencereye yakındır. Onun yanında üç büyüğe, bunların önünde de dört küçüğe aid sandukalar bulunmaktadır. Sağ sekide üç büyük yatmaktadır. Türbe şark taraftaki ufak alçı bir pencereden ışık almaktadır. Hepsî büyük bir hörmle tertemiz tutulan bu sandukalar kumaşlarla kaplıdır. Bileciğin bir yörük ailesinin torunları türbedarlığını irsen görmekte devam etmektedirler. (45. resim).

Alçı pencerenin ma'inli olması, yani mu'tad Türk alçı pencereleri şekillerine benzememesi üzerinde düşünülecek bir noktadır. Ömrü pek uzun olmayan bu maddeden ma'mul şimdiki pencerenin o zamandan olmadığı aşikârdır. Fakat sonraki yapılaşda eski şekle uyuldu ise ilk Osmanlı alçı penceresinin örneğini tesbit etmiş oluruz. Bu istitrad bir nazar-ı dikkatı çekmekden ileriye gidemez; bir ikincisi bulunursa yapılacak mukayese ile mesele aydınlanabilir.

Mescid çatılıdır; tavanı XIV. asra aid çıtalı basit ahşabdandır. Karşıda bir mihrab ile yanlarında, türbedekinin aynı, iki alçı pencere vardır; başkaca bir hususiyet yoktur. Yandaki oda iki pencereli ve basittir.

Ma'l Hatun ile beraber dört kadının yattığı türbe Şeyhin türbesinin yanından inilen daha alçak bir zemindedir; kubbe hemen hemen yukarı toprak hizasından başlar; türbe 4,00 x 4,00 ebadında olup kubbesi müsellesî dilimli bir kuşakla duvarlara oturur. Bina yalnız kapıdan ışık almaktadır.

#### 56- Bilecik'de Orhan Gazî Cami'i :

Yukarda bahsettiğimiz türbelerden 15 m. daha alçak bir zeminde ve onlara yakın, üç tarafı uçurum bir kaya düzlüğüne yapılmıştır.

Bu cami' vakıf kuyûdatında "Sultan Orhan Vakfı", salnamelerde ve memleketde ve şehirde Orhan Gazî Cami'i ismi ile zikrolunmaktadır. İnşaat, teknik, işçiliğin delâletleri de her bakımdan binanın devrini göstermektedir. Tarihlerde Orhan Gazî'nin yalnız Bursa ve İznik'de Cami ve medrese yaptırdığı ve İzmit'de de kiliseleri mescid, bir manastırı medreseye çevirdiği zikrolunup kendine aid diğer mebânîden, oğlu Süleyman Paşa'nın, ümerânın ve sairenin eserlerinden bahsedilmez; kariyede kilerden sarf-ı nazar Mekece'deki imâret, İzmit, Gebze, Göynük, Pazarköyü (Orhangazi), Bulayır, vesairedeki cami', medrese, hamam v. s., eski tarihlerin sahifelerinde



yer almamıştır. Yalnız muahhar bir eser olan Cihannümâ'da<sup>1</sup> Süleyman Paşa'nın Bursa'daki cami'i, Bulayır'daki imâreti ve İzmit'de cami' ve medresesi mezkûrdur. Bu da gösteriyor ki kaydın bulunmamasının binaya da teşmil edilmemesi lâzımdır. Bu noksanlığa mukabil Âşık Paşa-Zâde<sup>2</sup>, Neşri<sup>3</sup>, Hoca Sadüddin Efendi<sup>4</sup>, İsmail Hakkı Uzunçarşılı<sup>5</sup> Birinci Murad'ın Sırp Sındığı ve Biga Fethi zaferlerinden sonra, 766-767 (1364-1365) senelerinde, Bursa'daki âsârı ile beraber Bilecik'de bir "Cuma Mescidi" yaptığını zikrederler. Halbuki bu beldede Sultan Murad namına bir cami' bilinmemektedir. Bu yüzden Sultan Murad'ın, böyle bir cami' yaptırdı ise, babası namına ithaf etmiş bulunması ve mevzu'umuz olan mâ'bedin de bu olması ihtimâli, uzak da olsa, hatıra gelebilir. Ancak bu takdirde cami'in kuyûdâta "Sultan Murad Vakfından" olarak geçmesi icab eder. Nitekim Orhan Gazî'nin aynı şehirde babası namına yaptırdır Osman Gazî Cami'i olarak anılan cami'in "Sultan Orhan Vakfından Sultan Osman Cami-i Şerifi" olarak kaydedildiğini yukarıda gördük. Doğrusu aranırsa, Orhan Gazî'nin dedesinin ve anasının medfun olduğu şehirde ve onların yanıbaşında bir cami' yaptırmayı, yetmişbeş senedir Osmanlı ülkesine dahil bir kasabada Sultan Murad'ın bir tesis kurmasından daha ziyade akla yakın geliyor. Hüdâvendigâr devrinden olduğu ma'lûm olan Bursa'daki cami', İznik'deki Nilüfer ve Yakub Çelebi İmâretleri ve Yeşil Cami' ve hattâ Yenişehir'deki küçük Postınpuş Baba Zâviyesindeki teknik tekâmülün bu eserde bulunmaması ve plânının basitliği de bu ikinci ihtimâli uzaklaştırmaktadır; hattâ bu âmilleri cami'in Orhan Devrinin ilk zamanlarına aid bulunduğuna bir delil saymak yerinde olur. Kasabada bu hususda hiçbir rivâyet ve ma'lûmat bulunmamasına bakarak I. Sultan Murad'ın Bilecik'de, (Cuma Mescidi) denilebilecek, büyükce bir cami' yaptırdığına hüküm edemiyor ve böyle bir bina zamanla yıkılmış olsa da tecdidde kusur edilmeyeceğini tahmin ediyoruz. Bu sebeble tarihlerin kaydının Orhan Gazî Cami'inden galat olması kabildir. Böyle kayıtlar da vaki'dir; meselâ Kâtip Çelebi<sup>6</sup>, Çelebi Sultan Mehmed'e aid olduğu kitâbesi ile ma'lûm olan Dimetoka'daki cami'i Yıldırım'a atfetmiştir.

Cami' evvelce Bilecik şehrinin mahalleleri yakınında iken (44. resim), bugün Evliya Çelebinin tabirile "garib" kalmış bir vaziyettedir; etrafında bir tek ev yoktur; şehirden oraya dimdik bir yokuşdan inib çıkmak için yarım saat yol tepmek lâzım gelmektedir. Bununla beraber beş vakitte muntazaman açılmakta ve cemâatsiz kalmamaktadır. 50-60 sene evvel tamir edilmiş, iki de minare eklenmiştir. Plânı oldukça basit görünmekle beraber, üzerinde bulunduğu yalçın kayaların ve minarelerin de tebarüz ettirdiği, heybetli bir manzaraya malikdir. İç görünüş de, sap sarı badanaya rağmen çok tesirlidir; plân bir orta sahn ile dört eyvandan ve köşelerde çok kalın ayaklardan mürekkebirdir; beden irtifa'ı da mühimce olup 9,50 metroyu bulmaktadır.

Orta sahn şibih-münharife yakın bir şekildedir. Binanın sol şimal cebhesinde pek bâriz bir gönyesizlik vardır. Diğerlerinde de kaçıklık olmakla beraber bu derecede değildir. Ön ve arka eyvanların açıklıkları karşılıklı farklı oldukdan başka ayakların köşelerindeki dişlerin tchalüfünden dolayı birbirlerinden mesafeleri daha ayrıktüşmekte bu farklar mütekebilen 20 ve 25 santime bâliğ olmaktadır. Bu fark ön ve arka ile sağ ve sol eyvanların yekdiğerinden mesafelerinde 1,37, ve açıklıklarında 0,53 metroya balig olmaktadır (46. resim).

<sup>1</sup> Cihannüma, İbrahim Müteferrika tab'ı, İstanbul 1141, 682. s.

<sup>2</sup> a) Âşık Paşa-Zâde Tarihi Musahhahı F. Cresse tab'ı, Leipzig, 1928-1929, 44. s.; b) Osmanlı Tarihleri, Âşık Paşa Oğlu, Tevarih-i Âl Osman kısmı, Nihâl Atsız tab'ı, İstanbul 1949, 129. s. (Yukarıda bahsedilen İstanbul tab'ından yokdur).

<sup>3</sup> Neşri, a.e., 200.-202.s.

<sup>4</sup> Tac-üt-tevârih, a.e., 82. s.

<sup>5</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I. C., 68. s.

<sup>6</sup> Kâtip Çelebi, Cihannüma, aynı tab'ı, 685. s.



Bu kadar gayr-ı muntazam bir sahaya kubbe oturtabilmek için evvelâ uzun kuttur istikametinde kubbe kasnağına tuğla ile testere dişi çıkıntı yapılmış, bu da kâfi gelmediği için kubbe yine beyzî olmuştur. Bittabi' sağ ve sola gelen kısa mihver tarafında bu testere dişi tuğla çıkıntısı yoktur; bununla beraber o cihetlerdeki tuğlaları, aşağıdan menâzıran bakıldığı zaman göze aynı görünecek eb'adda olarak şakûli koyup yine dış varmış gibi bir manzara hasıl etmek ustalığını da ihmal etmemişlerdir (47. ve 48. resim).

Kubbe gayr-i muntazam sekiz köşe bir kaideye oturmakta olup testere dişlerinden aşağıda şakûli bir kuşak bulunmaktadır; ondan daha aşağıda dört kemer ve dört alîka müsellesleri başlamaktadır. Alîkalar ne Selçuklarda olduğu gibi müstevî ne de kürevî müsellesdir; ikisinin ortasıdır; eğer tam müstevî yapılısa idi, yan kemer yüzlerinde fasl-ı müsterek müstakim bir hat olacaktı; halbuki ne tam müstevî, ne de muntazam müvellidli küre parçası olduğu için yanlarındaki kırık iki münhanî arasında, ortası az çukurca, münkesir bir satıh çıkmıştır. Mamaafih bu çukurluk alîkanın üst başında bulunmadığı için, kubbe kaidesi de münhanî yerine köşeli olmuş, kapatılan saha da mustatîlî tutulduğundan bu kaidenin sağ ve sol dılı'ları diğerlerine göre daha uzun düşmüştür (49. resim). Eğer tam kürevî müselles yapılısa idi bu kaide dairevî veya, burada olduğu gibi hafifçe beyzî, bir münhanî olacaktı. Görülüyor ki netice evvelden hesablanmadığı için, tatbikatdan doğan müşkülâtın yenilmesi zmnında cebrî tarz-ı hallere başvurmak mecburiyeti hasıl olmuştur.

Kubbenin sekiz köşeye oturtulması ile hasıl olan taşkınlıklar aşağıdaki boşluğa doğru kabartılacağı yerde, yukarda kubbenin tuğla gövdesinden oyularak ters kürevî müsellesler hasıl edilmiş (47.-49. resim), bu suretle kubbenin altında oyuk dilimler teşekkül etmiştir.

Müteakıb asırların mütekâmil eserlerinde bu çıkıntılar aşağıda boşluklara yapılan küçük kürevî müsellesler üzerine oturtulmaktadır.

Köşe alîkalarının yesârî kelimesile ifâdesi muvafık olacak gayr-ı tabiîliğini gözden izâle için de, üstdeki sekiz köşe menşurî kaidenin altında bir sıra tuğla testere dişi, onu müteakıb bir düzlük, sonra uçları havaya kalkık bir ikinci testere dişi ve yine ikinci bir düzlük, bundan sonra ufak tezyînî testere dişini ta'kiben genişçe üçüncü bir düzlük, sonra ortadaki kabarık olmak üzere üç sivri müsellesden mürekkeb bir sarkma ile ayak köşesine saplanan bir süsleme manzûmesi tatbik olunmuştur.

Eyvanlar vasatî 2,40 metro derinliğinde olup, duvarla beraber 4 metreyi müte-câviz heybetli ayaklar tamamen somdur. İçlerinde hiç bir boşluk, merdiven ve saire de yoktur. Cami'in garb cebhesinde kapıdan başka açıklık bulunmamaktadır. Kapı ön ve arka eyvanların ortasından geçip binanın tek düzgün mihverini teşkil eden hatta nazaran sağa kaçmıştır; yalnız mihrabın ortası bu hat üstündedir. Şark cebhesinde mihrabın yanlarında iki, üstünde tek, sağ ve solda da altı üstlü birer olmak üzere cami'de ancak yedi pencere vardır. Bu kadar az pencereye rağmen plânın vuzuhu, eyvanların ziyayı içeriye çekmesi dolayısıyla sahn güzel bir aydınlığa kavuşmuştur.

Yan pencereler birbirinin mihverinde değildir; alttakilerin kemerleri sonradan açılıp yükseltilmiştir.

Mihrab cihetinde 0,45 yüksekliğinde ve 3,5 m. genişliğinde bir seki vardır, ki Selçuk medrese eyvanlarında ki kademeli sofalara tekabül etmektedir.

Mihrab yuvarlak kemerli basit bir höcredir. Minber tahtadan yapılmış çok yeni bir iştir; dört direğe oturan ahşab mahfil de son senelerin işidir. Döşemeler 27 x 27 tuğladan yapılmıştır.

Cami'in dahilindeki, birbirinden çok farklı olan, ölçüleri gösterebilmek için röleve plânları üzerinde eb'ad teker teker rakkamla işaret edilmeye gayret edilmiştir. Bunların tetkiki verdiğimiz izahatı te'kid edeceği gibi daha fazlasına da lüzûm bırak-



mayacaktır. Bina dahilen kâmilcî sıvanmış, cyvan sath-ı dahililcrine kadar olan duvarlar sapsarı bir badana altında örtülmüştür. Alikalarda, kasnakda, kemer başlarında ve kubbede Sultan Hamid zamanında yapılan tamir esnasında gölgeli koyu gümüşi bir kalem yapıp kubbe üzengisindeki, yukarda bahs edilen oyma dilim uclarından merkeze doğru da boya ile taksimât gösterildiğinden bütün kubbe dilimli imiş gibi görülmektedir.

Bu kalemin altında hiç tezyinat yok mudur? Kubbede, sıvasında hiç bir bozukluk göze çarpmadığından esas sıvasının bakî olması ve onun da zamanının tezyinatını ihtiva etmesi pek muhtemeldir. İşte burada mühim bir mesele kendisini his ettirmektedir. Bilhassa böyle ilk devirlere aid binalarda yapılan tamirlerde yalnız binanın muhafazası ile iktifa etmeyip onun zamanını, hususiyetini, hakikî çehresini de meydana koymak için bu gibi tezyinat aramaları yapıp, buldukca da, ihya etmek zarûreti âdeta bir mecburiyet teşkil eylemektedir. Hiç değilse bünyeyi ve eserin havasını bozan kötü ilâvelerden kurtarmakla eser kendi benliğimize mal edilmiş ve millî alâkaların âbideler üzerinde toplanması temin kılınmış olur. Bu binada da aynı zarûret ve icbar duyulmaktadır.

Harice gelince: Duvarlar kısmen sıvalı, kısmen derzlidir. Fakat esas bünyenin üç sıra tuğla bir taş, sonra tek tuğla ve bir taşı müteakıb tekrar üç sıra tuğla olduğu görülmektedir. Tuğlalar 4,5 santim kalınlığındadır. Bina duvarlarının alt kısımlarının yer yer tamir olunduğu görülmektedir. Bu kısımlar sıva ile kapatılmış olub cebhedeki bir yerde daha yaş iken yazılan bir tarihten 1229 (1814) de tatbık edildiği anlaşılmaktadır.

Saçak girintisi altında devrine has bir tezyinat, ince tuğlaların birbirine dayanmasıyla vücud bulan içi boş müsellesî dişlerden mürekkeb bir kuşak vardır. Bu kuşağın bir aynı kubbe saçağında da tekrarlanmıştır (50. ve 51. resim).

Yan duvarlarda ve mihrab cebhesinde sonralarda hiç görülmeyen bir satılış içiliği vardır. Bir sırada iki, onun üstünde ve ortalarında tek kör kemerden mürekkeb üçlü bir grup yapılmıştır, içleri tuğla dolgudur. Bunlar ayakların dış yüzlerindedir ve kemer üzengilerinden sonra duvar inkita'sız devam edip, söve a'razı bulunmadığına göre de pencere değildir. Olsa olsa duvarı bağlamak niyetile izah olunabilir, teknik bir kıymeti de bulunmayan bir motiftir, ki Bizanslılar her devirde pek çok kullandıkları halde kendi üslûplarına hâkim olduktan sonra Türkler hiç istimal etmişlerdir. Bu da gösteriyor ki binada ilk devir çalışmaları yer almaktadır. Binada ne ahşab ne kârgir bir son cemâat yerinin izi vardır. Cami'in sağ ve solundaki acemice yapılmış minarelerin tarihini senesile tesbit mümkün olmadı ise de takriben XX. asır başlarında olduğunu memleketin ihtiyarları söylemektedir; nitekim 1300 (1882) tarihindeki (44. resim) de görülüyor. Cami'in eski minaresi binadan tamamen ayrıdır ve şimal-i garbide, 35 m. uzakda, zeminden 15 m. yükseklikteki bir kayanın üstündedir. Gövdesi 4,5 peteği 2,20 irtifa'ındadır; gövde kesme taşdan, petek ise tuğladan olup kaideden daha yeni olduğu tahmin olunabilir (52. resim). Şerefesi bir sıra yaprak, altında bir sıra bademli istalaktit, ondan aşağıda da püsküllü bir sarkmadan tereküb eder. Gövdenin altı sonradan yapılmış biçimsiz bir moloz duvarla tahkim edilmiştir.

Biz minarenin cami'le beraber inşa olunduğunu tahmin etmiyoruz. Eğer öyle olsaydı, o zaman, Osmanlı üslûbunda hakikî ilk istalaktit nümûnesi olarak büyük ehemmiyet kazanırdı. Cami'de tuğla tekniğinin hâkim olmasından ve Orhan devrinde hiçbir binada istalaktit bulunmaması ve hatta yapılabilmesine de ihtimal verilememesinden, minarenin daha sonra olduğunu tahmin ediyoruz. Yalnız arada büyük zaman ayrılığı olmayıp olsa olsa 50-60 senedir.



Bu Bilecik Cami'i, bütün Orhan Devri binalarından daha teferruatlı ve fazla, mütereddid araştırmalarıyla ortaya bir çok meseleler koymaktadır. Görülüyor ki bu binada tasavvur ve yaratıcı fikir teknikden ve tatbikattan çok ileridedir. Satih ve irtifaca oldukça mühim bir eser meydana getirilmek istenerek köşelere dört büyük ayak yapılmış, bunlar da murabbaî bırakılmayarak kenarlarında birer diş çıkarılmıştır. Fakat bu dişlerin birbirine müsâvi yapılmamasını izah müşkil, hatta gayr-ı kabildir. İşte tatbikat-taki acemilik burada başlamaktadır; bu adem-i müsâvatın avâkıbı ilkden teşhis edilememiş ve bu yüzden derinliği eninden fazla bir sahn meydana çıkmıştır. Bu müsavatsızlığa ayakların gönye kaçıklığını da ilâve edince, kubbe inşasında, yenilmesi ancak idâre-i maslahat diye tavsif olunabilecek, çarelere baş vurmak icab etmiştir. Fakat bütün aksaklıklarına rağmen, dört büyük eyvanla beraber kubbenin nisbetleri son derece güzel ve bilhassa tesirlidir. Tahakkuk ettirilmek istenilen ne idi? Dört duvar üstünde pek basit kalan tek kubbeyle bir hareket, bir hamle verilmek arzu edilmiş ve dört geniş eyvan ilâvesiyle daha taferruatlı fakat vazih bir plânla bu emele vasıl olunmuştur. Bunun tatbikinde de kubbenin kürevî alikalara müracaat etmeden yeni bir tarzda oturtulmasına gayret edilerek bir istihâleyi temsil eden alikalar yapılmış, bundaki kusurlar da bir yerinden doldurulub, bir yerinden kazınarak, hatalar tuğla dişlerle kapatılarak geçilmiştir. Metinde söylediğimiz gibi bu maskelemelerin göz hakkı da tamamen verilmiştir. Ayakların eb'adı da lüzûmundan fazladır; duvar kalınlıklarıyla beraber 4,00 × 4,25 metroya bâlig olmaktadır. Hiç şüphesiz inşaatçı tecrübesi kâfi olsa idi bu kadar mühim kütleler doldurmaya hacet kalmaz, aynı sahada kalmak şartıyla eyvanları daha dar tutarak kubbeyi büyültmek kabil olurdu veya daha hafif tarzı hallere varılırdı.

Görülüyor ki usta inşaatçı bulunamamış, teknikden daha ileri olan tasavvur ve fikirlerin tahakkuk tarzları bu binalarda adım adım araştırılmıştır.

Bilecik cami'i büyük hususiyetleri yanında muhtelif tuğla testere dişleri, müsellesî boşluklu tuğla kuşak, duvar satihlerinde tek tuğla sırası kullanılması ve sonraları hiç görülmeyen sağır bağlama kemerleri ile umumî bünyesi yanında teferruat yolile de devrini ta'yin için vazih deliller vermektedir.

#### 57- Bilecik'de Süleyman Paşa Cami'i :

Hüdavendiğâr Vilâyeti 324 Hicrî senesi salnamesinin 348. sahifesinde bildirilen Süleyman Paşa Cami'i tamamen mahv olmuş, nişanesi dahi kalmamıştır.

#### 58- Göynük'de Süleyman Paşa Cami'i :

Süleyman Paşanın Göynükteki Cami'i Vakıf kuyûdât-ı atıkasında cihât tevcihi münasebetile zikr olunmakta<sup>1</sup>, mahalinde de bu isimle yad edilmektedir. Ancak cami' kâmilen yıkılarak II. Sultan Hamid zamanında yeniden yapılmıştır. Bu teccidde eskiden birşeyler kalmamışsa da, ekseriya vakî' olduğu gibi, mevcut eb'ad ve temellere riâyet edildiğini tahmin ediyoruz. Yeni bina takriben 16 x 22 eb'adında olduğuna göre Süleyman Paşa'nın yapırdığı cami'in de epice büyük ve çatılı olduğu manası çıkarılabilir. Bir fikir edinilmesi için fotoğrafını takdim ediyoruz (53. resim). Solda görülen bina Ak Şemsüddin türbesidir.

#### 59- Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı :

Cami'in şark tarafında bulunan bu hamam, ona vakıftır. Dört penceresi bulunan sekiz köşe yüksek kasnaklı kubbe ile örtülü ve içden içe 10x10 eb'adında soğukluk, sağır kasnaklı bir ılıklik ve yine müsemmen kasnaklı bir sıcaklık ile etrafında halvetlerden terekkeb eden mütenazır ve tamam bir çift hamamdır. Üzeri kâmilen çarşı

<sup>1</sup> Vakıflar U.M., kuyudat-ı atıkası, Kastamonî esas defteri, 10/1, 1004 sıra numarası.



kiremidi ile örtülüdür; aslından husûsî kubbe kiremidi ile mestur olduğunu tahmin müşkül değildir.

Kasnaklar tamamen moloz taşıdır; beden duvarları üstündeki saçak silmeleri ise kesme taşdandır. Daha i'tina ile yapılması tabîî olan kasnakların molozdan olmasına mukabil beden duvarları 1950 senesinde büyük bir i'tina ile kâmil kesme taş kaplanmışdır. Aslı da kesme taş mı idi? Üst kata bakınca şübheye düşülmekte ise de yerinde bırakılan eski kat silmelerinin kesme taş olması yapılan ta'mirin doğru olduğuna daha fazla ihtimal vermektedir. Bu hususda mütemmim bir ma'lûmat almak kabil olmadı (54. resim).

Külhan hamamın arkaya gelen şark yüzündedir; (55. resim), külhan ve erkek ve kadın taraflarını beraberce göstermektedir.

#### 60, 61, ve 62- Emir Ali Çiftliği, Kaymaklu, Kuyumculu karyeleri Mescidleri :

Sultan Orhanın, Geyve ve Adapazarı civarında bulunan bu köylerin mescidlerinin inşâsı ve idâmesi için yine aynı mahalleri vakf ederek evlâdiyelik vakıflar tesis eylediği anlaşılmaktadır.<sup>1</sup>

#### 63- İzmit'te Orhan Cami'i :

Eski İzmit kal'esinin içinde ve şehrin en yüksek yerinde, Orhan mahallesindedir; bir sed üstünde bulunmaktadır; şimdiki binası yenidir. Âşık Paşa-Zâde "Kilisaları mescid itdi ve bir kilisayı dahi medrese itdi"<sup>2</sup>, Neşrî "kilisaları mescid idib bir âlî kilisayı medrese itdi"<sup>3</sup> suretinde verdikleri tafsilâtta yeni bir cami' inşasından bahsetmiyorlar. Halbuki bu cami' kiliseden bozma değildir; eski binasından kalan bir pencere müslüman cami'lerinin zemine yakın başlayan nümüneleri gibi olup kemer ve aynasının ve etraftaki duvarlarının inşası da Bizans'la alâkalı değildir. Bu sebeble Orhan Gazî'nin ilk fetih günlerinde mescide tahvil ettiklerinden başka ve herhalde onlardan bir az sonra, muhakkak ki pek vasi' olmayan, ufak Bizans kiliseleri kâfi gelgememeğe başlayıcı bu cami'in yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami'in Vakıf kuyûdâtında cihat tevcihi münasebetile ismi geçmektedir<sup>4</sup>.

Şimdiki binasının Sultan Mecid zamanında yapıldığı avlu kapısı üstündeki kitâbeden anlaşılmaktadır. Çatılı harîm 20 m. arzında ve 22 m. tulindedir. İçeride tavanı dört ahşab direk tutmaktadır. Ayrıca bir müezzin mahfili vardır. Sağ ve solunda ve mihrab cephesinde bulunan dörder yüksek pencere ile tenvir edilmektedir. Avlu kapısı karşısına düşen şark medhali önüne dört mermer direğe müstenid ampir tarzında ahşab hünkâr mahfili ile, şimal tarafına, bir sön cemâat yeri ve odalar ilâve olunmuştur (56. resim). Eski binadan, şark medhali karşısında ve iç müezzin mahfilinin altına isâbet eden hemen kible duvarına muttasıl bir pencere bâkî kalmıştır. Yukarıda söylendiği gibi bu pencere binanın yeni kısımlarından başka bir tarzdadır. Dâirevî kemerinin aynası ufki tuğla dolgudur. Bu pencerenin kible duvarına muttasıl olması, hem onun hem de üzerinde bulunduğu garb cebhesinin istikametini tesbit ettiği gibi, temelini teşkil eden sed duvarının mevcudiyeti de mihrab duvarını ta'yin eylemektedir. Şark duvarı da minare ile belli olduğundan cami'in eskisi ile aynı temel üzerinde inşa olunduğu tebeyyün eder. Bu takdirde Orhan Gazî devrinden çatılı bir cami'in hiç değilse sahası anlaşılmış olur. Bu eb'ad da takriben 400 metre murabba'lık küçümsenemeyecek bir vüs'attedir ve Göynükteki Cami'e aşağı yukarı müsavidir.

<sup>1</sup> Tayyib Gökbiçgin, a. e., 161. s., Haşiyeye.

<sup>2</sup> Âşık Paşa-Zâde a. e., 38. s.

<sup>3</sup> Neşrî, a. e., 142. s.

<sup>4</sup> Vakıflar U.M. Kuyûdât-ı kadîmesi, İzmit esas defteri, 14-415 ve 10-162 numaralarda.





**64- İzmit'te Akça Koca Cami'i :**

İzmit'te Gençlik parkı yanında olan bu cami'e yalnız Akça Cami'ide derler; İzmit fatihlerinden olup, havalıye ismi verilen, Gazî Akça Koca'nın binasıdır.

Bu günkü binası kalın bir sıva altında olduğundan eski yapıdan kalanları tefrik müşkildir. Fakat plân ve eb'adının aynı olduğu muhakkaktır. Çünkü üç tarafı sokak olduğuna göre büyüüp küçülmesi mümkün olamaz. Cami' harîmi 14 x 14 m. eb'adında ve çatılı olup duvarları 0,35m. kalınlığındadır. Bu kadar incelik hımuş bir duvar olduğuna delâlet eder. Harîmin önünde kapalı ve geniş bir son cemâat mahalli vardır. Minare sağda ve cami' içine girmiş bir vaziyettedir. Kaide kısmının eski olduğunu gösteren bazı emareler göze çarpmaktadır. Fakat Minarenin tuğla gövdesi son asra aiddir. Ahşab tavanı pasalı âdî tahdadandır. Müezzin mahfilinin tavanı ve bilhassa cumbası çok eski bir parçadır; bunun aslına aid olduğunu söylemekle hataya düşülmeyeceğini tahmin ediyoruz. Bina hakkında bir fikir vermek üzere (57. resim)i takdim eylemekteyiz.

**65 ve 66- Kandıra'da Orhan Cami'i ve Akça Koca Mezarı :**

Kandıradaki Orhan Cami'i 1297 (1881) senelerinde Sultan Hamid tarafından tecdiden inşa olunmuştur. Eskisi ile alâkası yoktur. Âşık Paşa - Zâdenin<sup>1</sup> "bu hinde Akça Koca dahi dünyayı terk itdi. Kandıra havâlisinde bir dağ da mezarı vardır." diye anlattığı Koca Gazî'nin türbesi evvelce ahşab kütüklerden yapılmış imiş. 1945 senesinde ahâlî tarafından yeniden kârgir olarak inşa edilmişti<sup>2</sup> ;

**67- Söğüt'de Orhan Gazî Cami'i :**

Bursa şer'ıye sicillerinden mevcudiyetini öğrendiğimiz<sup>3</sup> bu cami'de emsali gibi Yunan âfeti esnasında mahv olmuştur.

**68- Gebze'de Orhan Gazî Cami'i :**

"Gekbuze kasabasında kâin merhuim ve magfurun lehi Sultan Orhan Cami'i şerifi vakfi" namile bir çok def'alar kuyûdâta geçen<sup>4</sup> bu cami', kasabanın şark ucunda, Menzilhane mahallesindedir. Buraya Menzilhane denmesi yakında bu cami'le münasibetdar başka tesislerin de bulunduğu delâlet eder.

Vakıflar Umûm Müdürlüğü kuyûdâtından maada Başvekâlet Arşivinde Tapu tahrir defterinde de zikri geçmektedir.<sup>5</sup>

Bunlardan bir karyenin "karye'i Danişmend Virani tabi'i Orhan Bey tâbe serahü Gekbuze cami'ine vakf itmiş padişahımız aizze lehu ensarehû hazretleri Muhyüddin nam kimesneye sadaka idub eline hükm-i Hümâyun virmiş deyu cemi' gün bir cüz'i Kur'an-ı azîm ve sure'i en'amdan bir aşır okıya.." ve diğer üç karyenin vakf edildiği anlaşılmaktadır. Aşağıda görüleceği vechile binanın inşaatı devrinin damgasını taşımaktadır.

Bina kürevî alîkalar üstüne oturtulmuş tek kubbeli olup kutru 12,30 m.dir (58.ve 59. resim). Son cemâat yeri yoktur. Evvelce ahşab bir son cemâat mahfilî olduğu duvar yüzündeki izlerden, zeminden yüksekce, gayrı muntazam bir duvarla mahdud iki sofanın mevcudiyetinden, direklere kaide hizmetini görüp şimdi dağınık duran eski Bizans başlıklarından anlaşılmakta, bu cebhede çatı içinde kalacağı için yapılmayan üçüncü sıra pencerenin bulunmaması da bu müşahedeyi tekid etmektedir.

<sup>1</sup> Âşık Paşa-Zâde, a.e., 37.s.

<sup>2</sup> Bu malûmatı veren aziz ve muhterem insan, kitab üstadı Raif Yelkenci Beye teşekkür ederiz.

<sup>3</sup> B. sicil., 33-137.

<sup>4</sup> Vakıflar U.M. kuyûdât-ı atıkaşı, 144 no.lu İzmit esas defteri sıra: 15/9. En eskisi 1215 de verilen bir müezzin berâtı.

<sup>5</sup> Başvekâlet Arşivi, Koca İli Tapu tahrir defteri, 27 yeni numaralı, 17,36, 40,42. sahifeler, tarihi 929.



Fakat kârgir bir revakın hiç bir izi görülemiyor. Alıklar 5 x 5 makta'lı kutrâni demir gergilerle bağlıdır; aralarındaki duvar sathı 10 sm. içeriye çökük yapılmıştır. Alıklar beden duvarı irtifamı aşmadığı için haricde bir hörgüç teşkil etmez. Ancak bunları kapatmak için büyük kubbenin dört köşesinde 35 sm. irtifaında müsellef sofalar tertib olunmuştur (60. resim).

Alıklar sırasından sonra 10 sm. çıkıntılı düz bir dışden sonra 1,60 m. irtifaında üstüvanî bir kasnak gelmekte, yine 10 sm. lik bir dışi müteakıb kubbe başlamaktadır; bu suretle kubbe tam daireden bir az fazla görünmektedir (61. resim).

Cami'de dört sıra pencere olup birinci ve ikincide sekizer, üçüncüde üç, dördüncüde dört aded bulunmaktadır. Bu yirmi üç pencereye rağmen, eb'adları ufak olduğundan, ziya bol değildir, çiy de düşmemektedir.

Karşılıklı pencereler mütenazır yapılmamıştır. Röleve plânında vaziyetleri teker teker rakkamla gösterildiğinden bu babda fikir alınabilir. Bunların tertibinde gözetilen maksadı izah müşkildir.

Meselâ sağ yandaki alt pencerelerin vaziyeti minber ve mahfil hesablanarak tesbit olunmuştur denbilir. Bu takdirde sol taraftakilerin, hiç sebep yokken, bunlardan farklı yapılması pek anlaşılabilir. Kezalik mihrab duvarında olanlarda da epeyi tehâlüfler sebatsız görünmektedir.

İkinci sıra pencerelerden iki yan cenaha gelenler ve mihrab duvarındaki bir tanesi alttakilerin mihverinde olduğu halde diğer üçü hizadan kaçıkdır.

En üstdekiler tûlânî ve arzânî mihverler üstündedir. Bu pencereler sonradan da bu vaziyete sokulmuş değildir; aslından böyle yapılmıştır.

Pencerelerin yapılış tarzına gelince: dâhilen 12x12 makta'ında meşe söveler siva yüzüne konmuş, fasl-ı müşteriye çıta ilâve edilmiştir; hâricde bu söveler 12-15 santim derinliğinde konulub demir parmaklık geçirilmiştir; başlıklar ahşabdır. İç sövelerde kanad vardır. Dış sövelere yaslanan camlı pencerelerin muhdes olduğu muhakkaktır. Çünkü bu devirden sonra iki asır daha alt pencereler yalnız ahşab kanadlarla muhafaza edilmekte idi. Demir parmaklıkların da tamir ve tecdid için sonradan ta'dil edildiğini tahmin ederiz. Bunlar topuzlu olmayıp ufkî çubuklarda açılan halkalardan şâkuli demirler geçirilmek suretile dövme olarak yapılmıştır, (62. resim). Pencere kanadlarından altı tanesi mevcut olup ikisi kaybolmuştur; Bunlardan üçü kaba bir şekilde çivileme suretile yapılmıştır; ikisinin binileri ve pulları çok zarif, fakat basit işçilikle yekpare ağaçdan yapılmıştır (63. resim). Bir tanesi ise ilk devirlerin yazı ve biraz hata'î ye kaçan rûmî tezyinat nümûnelerini ihtiva eden pek mühim bir örnektir. Sağ kanadın üst tablasında *ياحنى الالطاف* solunda *نجنا مما نحاف* duası kabartma olarak Selçuk sülüsüne çok yakın, ibtidaî bir hatla yazılmıştır; harflerin makta'ı müstatîlî olmayıp yuvarlaktır. Tablanın bir köşesinde de üstü nîzeli bir geçme ilâve olunmuştur (64. resim). Orta tablanın dört tarafında 12 dılı'lı birer tac tepeliği, aralarında hatâ'î ye benzer tarafları olan rûmî kabartma bir göbek bulunmaktadır. Alt tablada ise altı kollu katmer bir gül kabartması vardır. Bu oyma motifler Ankara, Kırşehir, Sivrihisar'da yapılan XIV. asır Anadolu çalışmalarına, bilhassa teknik itibarile, pek müşabih bir hüviyet arz etmektedir. Mahfil yanındaki bu bir pencerelik kapak herhalde cami'in ilk tahta işçiliklerinden biridir. (63. resim) de gösterdiğimizizi de yeni sayamayız.

Eğer müzeyyen olan mihrab tarafından bulunsaydı, o cebheye mu'tenaları yapıp diğerlerinin daha basit geçiştirilmiş olduğunu yekden söyleyebilirdik. Fakat bir ta'mir esnasında yer değiştirmiş olması ihtimal dahilindedir.

Mihrab sivri kemerli basit bir höcreden ibarettir. Minberin bir asır kadar evvel yeniden yapılmış olduğu söylenmektedir. Altı direğe müstenid mahfil daha eski ol-



makla beraber, zamanından değildir. Fakat her ikisi de cami' dahilinde bir ayrıklık göstermez.

Binanın içi kâmilten sıvalıdır. Kubbe kasnağının üst başında, tam özenginin alt hizasında 35 sm. genişliğinde bir yarım yazı kuşağı bulunmakta olup sağ ve solda birer "من يشأ بغير حساب" den "في بيوت اذالله..." ortasında da besmele ve "كتبه اضعف الكتاب محمد امين عن خواجكان ديوان همايون انال الله ما ينتمناه ۱۱۸۹" kadar bir sûre yazılmıştır (60. resim); gerisi boşdur. Yalnız tam mihrab karşısında, "کتبه اضعف الكتاب محمد امين عن خواجكان ديوان همايون انال الله ما ينتمناه ۱۱۸۹" ketebe kıt'ası bir madalyon içinde kayd olunmuştur.

Bundan cami'in iki asır evvel bir ta'mir geçirdiği anlaşılmaktadır. Çıhar-ı yar isimleri de aynı hattatın yazısıdır.

İç alçı pencereler muhtelif devirlere mensubdur. (61. resim) de görülenlerden alttaki XVIII. asırdaki ta'mirde yapılmıştır; kasnakdaki XVII. ye aiddir; bu sonuncunun camları değişmemiştir; dövmelidir. (65. resim) de görülen tek pencere ise daha eskidir, XV. asırdan olması pek muhtemeldir. Serviler, onların arasındaki boğumların yapılışı, eskiye işaret bir çalışma tarzıdır. Ba'zı alçı pencereler sonradan tahta olarak yenilenmiştir.

Cami'in eski kapısı üç tablalı ve gayet zengin silmelerle müzeyyen pek eski bir yapıdır. Ancak çürük zannile çıkarılıp içeriye alındığı için lüzûmu vechile tetkiki kabil olamamaktadır.

Döşeme tuğlaları 26x26 sm.dir.

Haricde duvarlar elle yapılmış kabartma derzli, ufkî sıralı moloz taşındandır. Tuğla hatıl hiç bir yerde yoktur. Pencere kemerleri kenarı şeridli tuğladandır. Taş söve mevcut değildir. Pencere başlıkları meşedendir. Saçak kornişleri beden duvarında ve sofalarda tek sıra testere dişi tuğladan, büyük kubbede XIX. asır saçakları gibi sıvadandır.

Solda bulunan minare kısmen 1,20 çıkıntılı kaideye, kısmen beden duvarına müstenid olup küpü yoktur. Kaide ilk binadan, gövde sonradandır. Gebze 60 sene kadar Osmanlılarda kaldıktan sonra fetret devresinde 20 sene müddetle Bizanslılara terk edildiğinden minarenin bu zamanda yıkılmış olup sonradan küpsüz olarak yaptırılması muhtemeldir. Vakıa gövde en geç XVII. asırdan geriye gitmezse de, XIV. asırda ikinci defa yapıldıktan sonra yıkılıp üçüncü bir kerre inşa edilmiş olması kabildir; ancak, bahusus böyle duvara muttasıl, küp zelzeleden yıkılmayacağından ikinci inşasında küpsüz yapıldığına hükm ediyoruz.

Minarenin merdiven çekirdeği tuğladandır; 22 sm. kutru vardır. Basamakların yedekleri meşe yapılab üstüne tuğla basamak örülmüş fakat rıht ağzına tekrar meşe bir parça yerleştirilmiştir. Sırf meşeden taş şeklinde oyulmuş basamak görülmüştür ama böyle böyle muhtelit tarza hiç tesadüf etmemiş idik.

Şerefe beş sıra testere dişi tuğladandır. Minare kaidesinin köşeleri herhalde eskiden mevcut küpe lâzım gelen köşeli geçişi temin zımmında üç sıra taş badem işlenerek kesilmiştir. Fakat bunlarda biraz harab olduğundan güç görülmektedir (66. resim).

Bu minarede gelişi güzel konmuş bir çift arslan ve bir insan kabartması, ayrıca 11 dilimli bir kurs vardır. (66. resim) de görüldüğü vechle bunlar ne taş sıralarına uymakta ne de ortada bir kitâbe teşkil etmekte olduğundan haricden getirilip ustalar tarafından yerleştirildiğinde tereddüt edilemez.

(67. resim) de tafsilâtını gördüğümüz birinci kabartma iki arslan tutan bir adamı göstermekte, üstünde de bir diş, büyük bir armudî ve bir kavaldan mürekkeb silme



bulunmaktadır. Kabartma Bizansa aid olamaz; arslan motifi ve teknik'in tarzı bunların Selçuk işi olduğunu göstermektedir. Silme de Selçukluların kullandıkları tarzdadır; Osmanlı değildir. O halde bu parçayı, yarım adayı ve bu meyanda tabiatile Gebzeyi, 1080 den itibaren 15 - 17 sene kadar ellerinde tutan Selçukluların bir binasına, belki bir çeşmesine aid olarak kabul etmek lâzım gelmektedir.

Kurs Selçuklulara da Osmanlılara da raci' olabilir. Fakat bu minare kaidesinde hususî bir yer tutmadığından onu da Selçuklulara mal etmek icab eder. O kısa müddette, Selçukluların bu havalide binalar yaptıkları anlaşılmaktadır.

Hülâsa ederseniz bu cami' tek kubbeli Osmanlı cami' tipinin ilk örneklerinden birini teşkil etmektedir. Kubbesinin 12,30 m. olması, duvarların 7,30, arkada 9,50 metro gibi oldukça mühim bir irtifa'ya malik bulunması, demir gergi kullanılması, bir terakkî merhalesini işaret etmektedir. Alıkların yerleştirilmesinde, ve yanlarındaki sivri kemer çökertmelerdeki ibtidaîliğe rağmen umûmî terakibde büyük bir maharet gösterilmiş, nisbetlerde çok muvaffak olunmuştur. Fakat teferrüta yine acemilikler göze çarpar; pencerelerin vaziyetleri her tarafda aynı ustalıkla yapılamamıştır; minare bina ile hem - ahenk değildir.

Fakat ne olsa pencere sövelerinin ve başlıklarının ahşap oluşu, bunların dış cehede içeriye konmuş olması, umûmiyetle kanadların vaziyeti ve tek kalmış olan oymalı ve yazılı kanad, minarenin solda ve kısmen duvar üstünde olması bize ilk Osmanlı devri inşa usullerini ifşa etmektedir.

#### 69- Bolayır'de Süleyman Paşa İmâreti :

Başvekâlet Arşivindeki Tapu tahrir defterlerinden Süleyman Paşa'nın Bolayır'de bir imâret yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu imâret için Gelibolu, Malkara ve civarında bir çok karyelerin hâsılâtını vakf ettiği gibi <sup>1</sup>nefs-i Bolayır'de beş mahalleyi, Hristiyanların ispencesini, Sarumış çiftliğini ve Bolayır'a tabi' altı karyeyi de vakf etmiştir<sup>2</sup>. Bir me'hazımız olan Tayyib Gökbilgin'in eserinde vakfın 860 senesinden sonraya aid müteaddit muhasebe defterleri de görülmektedir.

Bugün Bolayır'de Türbeden başka ma'mure kalmamıştır.

#### 70- Ferecik'de Süleyman Paşa Cami'i :

Aynı defterde<sup>3</sup> bir cami' ve vakıfları olduğu mezkûrdur. Şimdi Yunanistan'da olan bu kasabada cami'in eseri dahi kalmamıştır.

#### 71- Şeyhane kasabasında Süleyman Paşa Cami'i :

Aynı defterin (yaprak 50/B) Kaza'ı Gümilcineye tabi' Nevruz Fakih karyesi mahsulününün aynı kazaya tabi Şeyhane kasabasındaki cami'e vakf edildiğini ve binanelayh burada da bir cami'i olduğu anlaşılmaktadır.

\* \*

Mevcudiyetlerini tesbit etmek imkânını bulduğumuz bu yetmiş iki eserden 26 adedinin eski binasının büyük bir kısmı baki ve bünyesi malûmdur; beş adedi yeniden yapılmış, 41 tane yıkılmıştır. Bu köylerde bulunan sekizinin âkıbeti kat'iyetle tesbit edilememiş olmakla beraber bu mikdarı da haraplar arasına koymayı tercih ettik.

Cinslerine göre de 15 mevcud 19 yıkılmış cami', 3 mevcud 3 yıkılmış medrese, 2 mevcud 8 yıkılmış zâviye, 5 yıkılmış imâret, 3 mevcud hamam, 4 mevcud 1 yıkılmış türbe, 2 yıkılmış han, 1 saray, 1 köprü, 1 hisar, 2 mekteb, 1 bezaz'istandır. Bu yekûn altıyüz küsur sene evvelin kalıntıları olup epeyi bir mikdar daha mevcudu olması mel-

<sup>1</sup> Başvekâlet Arşivi, Maliyeden müdevver yeni 2 numaralı (Defter-i Evkaf-ı merhum Gazî Süleyman Paşa... nefsi Bolayır'de olan imâretine ve gayri sarf olunur) sene 959.

<sup>2</sup> Tayyib Gökbilgin, a.e., 160. s. v.d., 860 senesi.

<sup>3</sup> 2 yeni numaralı Süleyman Paşa'nın Bolayır ve gayri de olan evkafı defteri, yaprak 46/B. ve 47 de.



huzdur. Kaldı ki tesbit edilen âbide nevileri cami', medrese ve hamama münhasırdır; bunlar yanında boğazlarda, dağların geçid yerlerinde, köprü başlarında kurulub tekâlifden âzâde olarak evlâdiyelik vakıf şeklinde tesis olunan ictima'î müesseseleri de devrin imar bilançosuna dahil etmek lâzım gelmektedir. Bu hususda vast' bir fikir almak için Profesör Ömer Lütfi Barkan'ın (Vakıflar Dergisi, II, Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler, 279-378 s.) makalesile (XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve mâlî Esasları, İstanbul, 1945) eserlerine ve devam eden mesâisine müracaatı karilerimize tavsiye ederiz.

İctimaî cebhesini ve ihşaî yekûnunu bu kadarla anlattığımız Orhan Devri imarcılığının asıl ele aldığımız tarafı olan mi'mârî hususiyetleri bahsini de hulasa edelim:

### 1- Plân, hacim ve nisbetler :

Orhan Gazî devrinde üç esash ve bir de değişik tip üzerinde işlenmiştir. Bunlar da tek kubbeli ve onun tevsi'i yolunda değişik nümûnesi olan eyvanlı tek kubbe, tûlânî mihver üstünde çift kubbeli ve cenahlı şekil ve bir de çatılı cami'dir. Birinci örneğe İznikdeki Hacı Özbek ve Hacı Hamza, Orhan, Bursa'da Alaüddin Bey ve Çardak'da Ece Yakub, Gebze'de Orhan Gazî cami'leri girmektedir.

İlk dördünde kubbe dafiasından çekinildiği için beden duvarları alçak tutulmuş, bu yüzden basık ve basit binalar meydana çıkmıştır. Bunların ikisindeki 3 er açıklıklı son cemâat revakı ile bu unsur Osmanlı mi'mârisinde yer almıştır.

Gebze'de Orhan cami'i tek kubbeli camilerde gaye nisbetlere erişmiş bir mi'mârîye malikdir. Yüksek duvarlar üstünde oturan kubbe ve ona hem-ahenk duvarlar artık tam manasile mütenasibdir. Hiç bir eb'adın kaçmadığı, aksamadığı derhal kendini hissettirir. Unutmamalı ki bu cami'ler malzeme zenginliği ve itinalarile bu tesire erişmeyip sırf mi'mârîlerle vasıl olmuşlardır. Bu örneğin değişik tarzı olan Bilecik cami'inde ise hâricî manzara ve nisbetler yanında bir de iç görünüşün kuvvet ve tesiri, dört cihete konan eyvanlarla pek güzel temin edilmiştir. En basit ve sade tarz-ı hal olan dört duvar üstüne tek kubbe plân müstakbel asırlarda hududsuz bir sayıda yapılmış iken eyvanlı tarz fazla tatbık olunmamış, yalnız sahm büyötmek için, Lüle Burgaz'daki Sokullu Cami'inde olduğu gibi, iki yana ve bazı binalarda da üç tarafa ilâve edilerek tekrarlanmıştır.

Çift kubbeli tip bir kullanma zaruretinden ve selefleri Selçukîlerden Osmanlıların iktibas ettikleri bir örnekten doğmaktadır. Orhan Cami'inden bir asır sonraya kadar belli başlı bir plân olarak tatbık edilmekle beraber vahdete erişmiş merkezî bir cami' tipi olduğu iddia edilemez. Buna rağmen itiyat sâikası ile Fatih devrinde bile dört cami'de tekrarlanmıştır.

Mamafih Orhan Cami'i yığma ayaklı revakı, oldukça yüksek duvarları ile mi'mârî tenasüb hususunda muvaffak olmuş bir eserdir.

Çatılı cami'ler, Orhan Devrinde, vüs'at itibarile, ilerideki örneklerine nümûne teşkil etmiştir. Son cemâatlerinin ne şekilde olduğuna dair maalesef elde bir malûmatımız yoktur; kezaik duvarları, tavanları, ahşab mahfilleri ve umûmîyetle ahşab işleri nasıldır; bunları da bilemiyoruz. Bununla beraber Selçukîlerin sık direkli cami'lerinden ayrılıp yeni bir tarz ortaya koymuşlar ve İznik'de son nümunelerini gördüğümüz kiremitle örtme yeniliğini meydana getirmişlerdir.

Bunların eb'ad ve plânlarına yakın olarak istikbalde pek lâtif cami'ler yapılmıştır; İstanbul da Yatağan, Takyeci, Ramazan Efendi, İbrahim Paşa, Lefke Osman İlinde Rüstem Paşa Cami'leri gibi.

### 2- Duvarlar, kemerler, kubbeler, alikalar, pencereler, kapılar :

En çok kullanılan tarz tuğla ve taş sıralarile yapılanlar olup tek, iki, üç sıra tuğla



ve moloz ve ya kesmeye yakın düzgünlükde taş ile işlenmiştir. Orhan devrine hâs bir teknik de taş aralarına teker teker şakûli tuğla yerleştirmekdir; Bursa Alaüddin ve Orhan Cami'leri gibi. Saçaklar umûmiyetle testere dişi tuğla kirpidir. Mamafih kesme taş saçak silmesi, meselâ Göynük'deki Orhan Hamamı'nda olduğu vechile, kullanılmıştır. Bu tuğlalı inşaat yanında sırf moloz taşla olanlar da vardır; Gebze camii'nde olduğu gibi. Bir de tuğlaman perâkende kullanıldığı tarz vardır ki nümûnesi İznik'deki Süleyman Paşa Medresesinde görülmektedir. Kemerler ve kubbeler, hemen istisnasız, tuğladandır. Kemerlerin şekli iki merkezli veya mümasî sivri kemerdir. Orhan Gazî devrinde kürevî kubbe merkezleri alçaltılıb yükseltilerek, değişik şekillerde kullanılmıştır. Fakat kullanılması garib gelen beyzî kubbedir ve Edebalı Türbesinde Bilecik ve Bursa Orhan Cami'inde yer almıştır. Pencere kenarları ya duvarla bitirilmiş veya meşe söve kullanılmıştır. Bursa Orhan Cami'indeki taş sövelerin duvar yonularak ilâve olunduğunu tahmin ettiğimiz gibi, Yenişehir'deki Süleyman Paşa Medresesi'ndekilerin sonradan yerleşirildiğine kanı bulunuyoruz. Alt pencere kemer aynaları umûmiyetle doludur; açık görülenler sonradan boşaltılmıştır. Üst pencereler ise hep sivri kemerlidir ve bu iki usul asırlarca devam etmiştir. Ma'mafih tek tük dairevî kemer olduğu gibi, Süleyman Paşa Medresesi'nde fil gözü de kullanılmıştır. Kapı kemerleri umûmiyetle basık kemerdir ve ileride hep böyle yapılagelmiştir.

Kubbeler ya İznik Hacı Özbek Camii, Bursa Alaüddin Camii Mal Hatun Türbesi, Bursa Orhan Hamamı'nda olduğu gibi müsellesî dilimli kuşak, İznik Süleyman Paşa Medresesi misillü müselles-i kürevî yahut Bursa Orhan Cami'inde tatbik edildiği tarzda müstevî köşe müsellesi ya Bilecik'dekiler vechile müselles-i kürevî kırması, Bursa Orhan Camii mihrab ciheti ve Gebze'de olduğu gibi kürevî alikalar üstüne oturtulmuştur. Kürevî alika ta Sümerlerden gelen bir an'ane olduğu gibi, müsteviyi de Selçuklar kullanmışlar, fakat dilimli kuşak Osmanlı mimârîsine yeni ve mütekâmil bir unsur olarak katılmış, kürevî müselles alika yolunda da ilk deneme başlamıştır.

Okadar güzel örnekleri ortaya çıkan müsellesî kuşağın icad ve tatbiki şerefi Orhan Devri san'atkârlarına düşmektedir.

### 3- Minareler :

Orhan devrinde olduğuna kat'i olarak emin olduğumuz minarelerden Alaüddin Camii'indeki gövdesi mütenasib, fakat şerefesi hem mütenasib hem pek lâtifdir. Eğer Yenişehir'deki Orhan Gazî Camii minaresi de eski ise bunu da XIV. asrın hesabına pek büyük kazanc olarak kayd etmekde tereddüd etmeyiz. Müstakbel devirlerde Osmanlı minaresi erişilmesi imkânsız bir azamet, haşmet ve tenasüb âbidesi gibi yükselmiş olmasına rağmen bu tuğla minarelerin son derece sıcak ve samimî sihrine doymak kabil olamamaktadır. Bu mevzun nümûneler yanında İznik'deki Hacı Hamza Camii'nin şimdi mevcut olmayan minaresini de zikretmemiz lâzımdır. Bu da camii'le hem-ahenk düşmesi itibarile muvaffak olmuştur. Minarelerin heman dâimâ solda olması ve kısmen duvara oturması da Orhan Devrinin bir hususiyetidir.

### 4- Ayaklar, sütunlar:

Orhan Devrinde kesme taş ve tuğla-taş ayaklar kullanıldığı gibi bilhassa yekpâre mermer sütunlara yer verilmiştir. Bu şeklin muhitte bulunan Bizans eserlerine bakılarak ihtiyar edildiği söylenebilir. Fakat bu cins malzeme intihab olunurken ilave edilen gergiler, tatbikat cihetinden, Bizansdan bir başkalık hasil etmektedir. Bununla beraber sürükleyici fikrin tahakkuku olarak zaten böyle bir vasıtaya ihtiyac olduğu ve er geç tevessül edileceği de şübhesizdir.

Yalnız bu sütunlar İznik'deki Süleyman Paşa Medresesinde ve Bursa Alaüddin Bey Camii'inde eski binalardan toplama, yuvarlak olduğu halde Bursa'daki Orhan



Cami'inde menşurî işlenmiştir. Bizansda köşeli sütun olmadığından bunların cami' yapılıırken yontulduğu muhakkaktır.

Süleyman Paşa Medresesinin başlıkları pek basit yonulmuş, köşeleri düz bir yaprakla sekiz köşeye geçirilmiş yeni başlıklar olduğu halde Sultan Orhan ve Alaüddin Bey Cami'lerindeki eski Bizans işleridir.

#### 5- Demir işleri ve gergiler :

Bu devirde demir pencere parmaklıkları yapılmıştır. Bunlar topuzlu olmayıp ufkülerin içinde döverek açılan halkalardan şakülilerin geçirilmesi suretile imal olunmuştur. Orhan Cami'inin eski parmaklıklarında ve Gebze Cami'inde böyledir.

Alaüddin Bey ve Süleyman Paşa'da bulunan parmaklıklar sonradan konmuştur. Sultan Orhan binalarında dövme demir gergilerin kullanılması mühim bir yeniliktir. Bunlardan Bursa Orhan Gazî Cami'indekiler birbirlerine takılıb bilezikle ve takozla sıkıştırılan ekleme parçaları olduğu halde Gebze Cami'inde 6 m. boyunda yekparedir.

Alaüddin Bey Cami'inde olduğu gibi ahşab gergilerde vardır. Ahşab gergi ta Fatih Devrine kadar kullanılmakta devam etmiştir.

#### 6 - Tezyinat :

Gördük ki Orhan Devrinin bütün satıh tezyinatı hemen münhasıran tuğladandır. Esasen duvarlar tuğlaların çeşidli eb'ad ve adedde kullanılmasile bir teknik süslemeye tabi tutulmuş, bunun yanında kemerler gayet düzgün işlenip kenarlarına yine tuğladan şerid geçirilerek bu kısımlarda, da aynı cins malzeme ile, değişik bir süs elde edilmiştir.

İnşâ'î olmayıp sırf tezyinî olan satıh tuğla süsleride Bursa da Orhan Cami'inde, Bey Hanın'da yapılmıştır.

Orhan Cami'indeki kemer başları çok câlib-i dikkattir. Ta Fatih Devrine kadar da benzerleri yapılmıştır. Bu da dalgalı bir kumaş te'siri bırakan dişli süslerdir. Bu cami'deki bir iki kursun Bizans satıh tezyinatı ile bir karabeti vardır. Fakat adedi ancak 3 veya dördü geçmez. Minare şerefe ve küplerindeki tuğla tezyinat da hatırı sayılır bir güzellik arz eder.

Orhan Cami'inde çini tezyinat muhtemelen mühim bir yer tutuyordu. Belki Karamanoğlu en çok bunları tahrib etmiştir. Fakat bakıyeler bu hususda esaslı bir fikir yürütmeye müsaade verecek mahiyette değildir.

Kendi ustaları ile iş gören Orhan Gazî ordugâhının en zayıf tarafı taş yontuculuğudur. Bu da gösteriyor ki fethettikleri memleketin ustalarından pek istifade etmemişlerdir. Çünkü Bursa ve sair şehirlerde taşçı bulunmadığı kabul edilemez. Olsa olsa bunları kullanmamışlardır.

Orhan Devrinde taş işçiliği pek azdır. Bursa Orhan Cami'i gibi mahdud binalarda bulunan tek tük silmeler de oldukça iptidaîdir. Oluk münhaniler kâh veteri az bir kavisten yapılmıştır, kâh bunlar şâkulî satıhlara mümas getirilecek yerde dimdik saplanmışdır. Mamafih dişler muntazamdır.

Sütün başlığı ve kaidesi de, Süleyman Paşa Medresesi'ndeki basit örnek istisna edilirse hiç yok denecek derecededir.

#### 7- Mimarlar :

Orhan Gazî Devrinde yapılan binalarda medrese, ta'lim vazifesine uygun şekilde, han tam bir ticaret müessesesi, hamam da tekniği ve vazifeye uygunluğu mükemmel bir şekilde yapılmıştır. Bunların selefleri olan Selçuk eserlerine nazaran tam istiklâli bulunduğu gibi, Bizans binalarına ne vazife, ne kullanış, ne ruh ve ma'na bakımından karabeti vardır. Ondaki istiânesi yalnız söve, başlık gibi hazır taşları alıp kullanmaya inhisar etmiştir denebilir. Bu şahsiyeti haiz binaları ise bir Bizanslı mimarın yapması



mümkün değildir. O halde bu binaları kim yaptı? İşte İznik'deki Hacı Hamza manzûmesi kitâbesi (El-mimâr Hacı Ali)nin ismini bildirmekle bize aydınlatıcı bir malûmat vermiş oluyor. Bu zat kimdir ve nereden gelmiştir? Maalesef hüviyeti mâ'lûm değildir ve tarihi bir hayli müphem olan o devirde tesbitine medar olacak ma'lûmatı bulabileceğimizi de zannetmiyoruz. Hasıl edilen yegâne intiba' bu zatın haccı da ifâ etmiş ve san'at mâzisi bulunan bir kimse olabileceğidir.

\* \*

Plânda, hacımda, ceyyid tasavvurları tatbik mevkiine koymak, o zamana kadar aynı ırka mensub olan Türkler'de ve komşuları Bizans'da kullanılmayan tertib tarzlarını, binaların hâricî manzaralarında eskiler tarafından varılmıyan te'sir ve nisbetleri hep basitden ve ufaktan başlayarak elde edip, fakat bu tecrübelerin de esiri kalmadan daha müttekâmiline, daha teferruatlısına geçmek ve bu suretle bir devir içinde birbirini aşan neticelere varmak, son muhteşem eserleri önünde agyârın dahi müstakil (Osmanlı üslûbu) olarak kabul etmek zorunda kaldıkları tarzın menşei olmaya kâfi değil midir?

Şüphesiz ki Bursa'daki Orhan Cami'i "Selçukîlerin merkezî bir avlu etrafında toplanan üç eyvanlı medresesinin tekâmül safhasından bir devri işaret etmektedir"<sup>1</sup>. Gene aşağı yukarı kabul edilmiştir ki "Bir âbide bir üslûb ifade eder, bir fikir saklar; muayyen bir maksad uğrunda muayyen usullerle meydana getirilmiştir. Fakat mesele arz derecelerinin, mekteplerin, usta ve çırakların aldığı terbiyenin ve içtimâî şartların bir tâbii olarak muhtelif suretlerle halledilebilir. Biz burada orta zamanda bulunuyoruz. Bu devirde eser yapanın benliği onun bütün hallerde esasını teşkil eden an'anenin karşısında gayet ehemmiyetsizdir"<sup>2</sup>.

Orhan Devrinin Türkleri Orta Asya'dan getirdikleri motifleri yeni bir bedene aşılıyarak, yeni bir bünye üzerinde kurarak, böylelikle yeni terkipler elde etmişler ve bu binalara bakar bakmaz otuz kırk sene evvel yapılmakta devam eden Selçuk eserlerinden ve evleviyetle Bizans'ınkilerden ayırd eden fârikayı yaratmışlardır. İşte başardıkları muazzam iş de budur. Bir taallüm ve çıraklık devresine muhtac olup tecrübeyle kazanılan ilmin neticesi olan teknikleri zayıfı; fakat bu binaları meydana getirmeye mani, olamadı ve o devrin ricâlini, hanedanını sürükleyen âmil, teknik kudret ve imkân değil tahteşşuurda beslenen tasavvur ve yaratıcı fikirdir. İrâde ve güzellik duygusu ile karışmış fikir, nisbet ve kudret terkibi, ameli peşinde sürüklemiş, her yeni tasavvur tatbik sahasını bularak o fikirlerin kaynağı olan cemiyet ve onun başındakiler (Mîmar Hacı Ali)lere meydan ve imkân göstermişlerdir.

Bu sebeble, Selçuklulardan ne kadar müştak olursa olsun Bursa Orhan Cami'i o damgayı taşımadığı gibi Selçuklular devrinde bulunmıyan tarzda bir Bey Hamı ve Hamamı, İznik'de açık avlulu Süleyman Paşa Medresesi, Hacı Özbek, Hacı Hamza Cami'leri, Yenişehir'de Medrese, çatılı cami'ler ve nihayet Göynük Hamamı, Bilecik ve Gebze Cami'leri meydana gelmiştir. Eğer Profesör Gabriel'in kelimeleri ile düşünüp de bunların "an'ane"nin te'siri ile yapıldığını aynen kabul edersek, o halde, bu iddia edilen âmilin XIV. asır başında yeniden ibda' ve terkiib edilmiş olduğunu kabul ve itiraf zaruretinde kalacağız.

Demek ki Osmanlı mî'mârisinin menş'e'lerini Profesör Gabriel gibi, (a.ma., 37. sahife), tabiatıyla Orhan devrindekilerden biraz daha âbide unvanına lâıyk olmakla beraber, Çekirge'deki Hüdâvendîgâr Cami'inde değil, ona tekaddüm eden zamanların bu söyledigimiz eserlerinde aramak lâzım gelmektedir. Fakat daha evvel, Profesörün

<sup>1</sup> A. Gabriel, Bursa'da Murad I. Camii ve Osmanlı Mî'mârisinin menş'e'i meselesi. Vakıflar Dergisi, II. Sayı, Ankara 1942, 42. s.

<sup>2</sup> A. Gabriel, a.ma., 41. s.



Orhan Cami'i hakkındaki fikirlerini mütâlea etmek mecburiyetindeyiz. Kendileri makalesinin çıktığı 1942 senesinde veya daha evvel mezkûr binayı tekkik etmemiş olmalı ki "Belki bünyesinde bazı unsurları muhafaza eden aşağı şehrin cami'i de sonradan yeniden bina olunmuşdur." suretinde mütâlea beyanı ile bu binayı bir tarafa bırakıp, Osmanlı mi'mârîsinin menşei Hüdvendigâr Cami'ine rapteylemiştir. 1942 de az tanınmış olmasına rağmen mâ'lûm bulunan İznik eserlerini bile kale almadan, noksan tetkikle yazılan bu yukarıki satırlar, devrin en mühim eseri olan Orhan Cami'i için de varid değildir. Acaba kendilerine bu fikri kitâbesinin yanlış bir tercümesi mi telkin etti? Yok eğer sırf inşâ bir görüş sevketti ise ve çıkması yirmi senedir beklenen Bursa âbideleri hakkındaki dördüncü cild kitabında da tâdil olunmamış bulunursa nokta-i nazarına iştirak edemeyeceğimizi peşinen bildirmek isteriz.

Profesör Gabriel'in Türk mimârî ve san'at tarihine tuttuğu ışık ve dolayısıyla yaptığı hizmet sayısızdır ve hepimiz kendisine çok şeyler borçluyuz. Bilhassa şarkî Anadolu'daki Selçuk eserlerini tetkik ile rölövelerini yapmışdır; yukarıda söylediğimiz gibi, Bursa'daki görüşlerinin hasılası da yakında çıkacaktır. Fakat nasıl, biz, de dahil olduğumuz halde, bir fânînin mesâisi ile iş bitmezse, mâlûmatının lâhik olmadığı mntikalar, binalar, âbideler ve tarihî bilgiler bulunabileceği ve vakıaların yalnız kendisinin ulaşip naklettiklerinden ibaret kalamıyacağı da şüphesizdir. Nitekim aramızdaki şifahî bir muhavere az tanıdığını ifade ettiği Edirne âbidelerinden bahsederken Üç Şerefeli Cami'in meşhur minaresinin "o devrin loncalarının inşâ usul ve imkânlarını aşdığı için sonradan ilâve edildiğini ve cami' hakkında da istitratları" olduğunu beyan eylemişti. Fakat hakikat bu merkezde değildir ve daha Fatih Devrinin ilk senelerinde yazılan eserlerde dahi (Üç Şerefelü) Cami' olarak zikredildiğinden minarenin devrinden olduğu muhakkaktır; esasen inşaat bunu göstermektedir.

Muhterem Profesör Gabriel gibi bir zatın yeni buluşlardan irkilmeyeceğini bildiğimizden bu hakikatları da gözden geçirip yeni kitabına dercedeceğine eminiz. Bu takdirde mukadder vaziyetleri karşılamak niyetiyle yazdığımız şu satırlar için şimdiden özür dileriz. Muarızlarımızın hakkını teslimde tereddüd eylemezken Profesör Gabriel'in muhalled eserlerini ancak takdir ve tebci ederiz. Buradaki ihtilâfımız esasda değil el ve fikir birliği ile yapılacak bir ilmin lüzumundadır. Belki yalnız, mimârî inkişafı lonca faaliyeti veyahud bu makalesindeki tâbirle (an'ane) ile izâh etmenin kâfi olmayacağı, daha başka ruhî amillerin de tesir edebileceği noktasında bir nokta-i nazar ayrılığımız mevcut olabilir.

Nitekim biz de bu takdir ettiğimiz lüzuma binaen Bursa Orhan Cami'i hakkında ilk hakikî tetkiki ortaya koyan Mimar Sedad Çetintaş'ın vardığı neticeleri benimsemekte bir an tereddüt etmedik. Sedad Çetintaş, hulâsatan, binanın ekleme, ilâve gibi bir âraz taşımadığını ve bir yangınla harâb olmasının mümkün bulunmadığını, ondaki intizamsızlıkların Çelebi Devri eserlerinde vaki olamayacağını ilk defa cesaretle meydana koymuşdur. Biz bunlara ilâve ve tevsî mahiyetindeki fikirlerimizi bahsinde bildirmişdik. Burada, değil Çelebi Devri, daha son Orhan Devrindekilerde ve o devirden yedi sekiz sene sonra yapılan Bursa'daki Murad-ı Hüdvendigâr camilerinde bile teknik acemiliklerin pek azaldığını, iptidailiğin kaybolmaya başladığını ve XIV. asır sonunda yapılan Bursa Yıldırım Cami'inde ise duvar, yıldız tezyinatlı mütekâmil kubeler, cesurane eyvanlarla tezahür eden bir mimârî mektebi teessüs ettikten sonra, çeyrek asır daha muahhar olan Çelebi Devrinde bu kemal bir tarafa bırakılarak Orhan Cami'i gibi bir bina meydana getirilmesine mantıkan imkân olamayacağını hatırlatalım.

Yalnız Bursa Orhan Cami'i hakkındaki bu muvazî tetkikat ve mütâlealar müddeânın kâfi delili olabilirse de, biz bu tetkikimizle İznik eserlerinden meselâ Süleyman Paşa Med-



resesi'nin âdiyeti cihetindeki tereddüdlere izâle ettikten başka, Yenişehir, Göynük, İzmit, Bilecik ve Gebze âbideleri ile — âbide diyoruz, çünkü bu eserler o devir için bu vasfı hâizdir. — Orhan asrının mi'mârî ve inşâî kudretini ortaya koymuş bulunuyoruz. Unutmamalı ki Osmanlıların küçük bir beylik oldukları ilk zamanlarında meydana getirdikleri eserleri, diğer medeniyetlerin kemal çağları ile ve bu meyanda Selçuklular'ın sonbahar çiçekleri gibi en rengin âbidelerini verdikleri devirlerle mukayese doğru olamaz. Çünkü Osmanlılar seleflerinin bıraktıkları yerden başlamamışlar, hemen herşeyi kendileri baştan tutmuşlardır. Buna rağmen beyliğin küçücük sahası da nazar-ı itibâre alınarak "XIV. asır âbidevî sanat bakımından bir durgunluk devri olmuştur; âbidelerin tetkiki bunu göstermektedir. Anadolu tarihinin bu karışık devrinde az inşaat yapılmıştır." <sup>1</sup> demek doğru olmasa gerek.

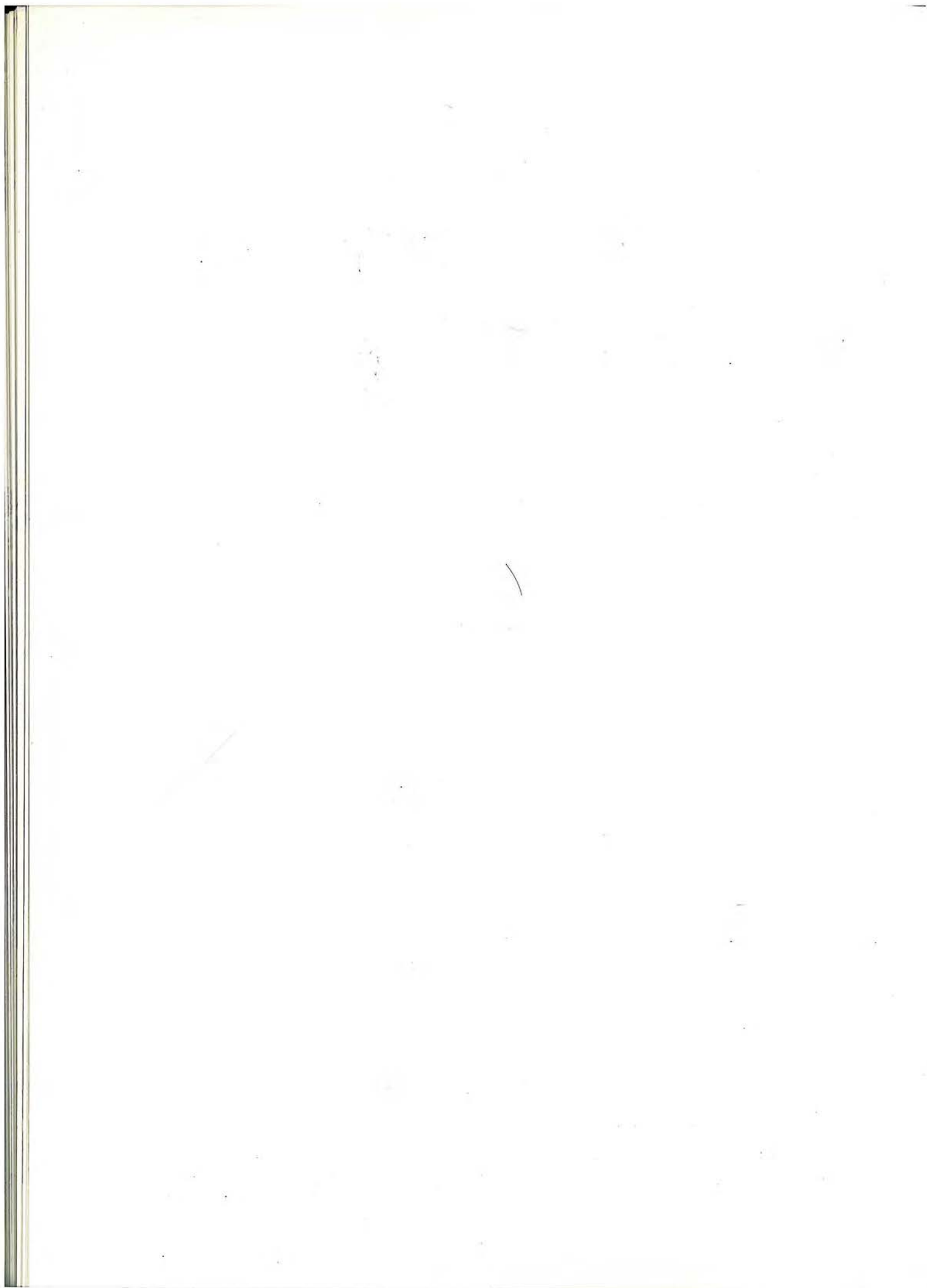
Hüdâ kısmet ederse bu mesâiyi Murad Hüdâvendîgâr devrince de teşmile gayret edeceğiz.

<sup>1</sup> A. Gabriel, a. ma., 42. s.

Not:

119. sahifenin dördüncü satırı yanlış dizilmiştir. Aşağıdaki şekilde düzeltilmesini rica ederiz. Eskiden pencere içinde bulunan kitâbe yerinde yoktur (1956 başı). Kitâbe estam-

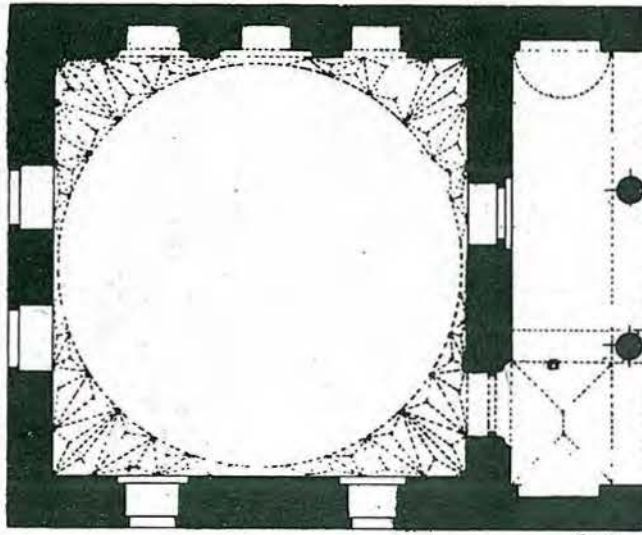






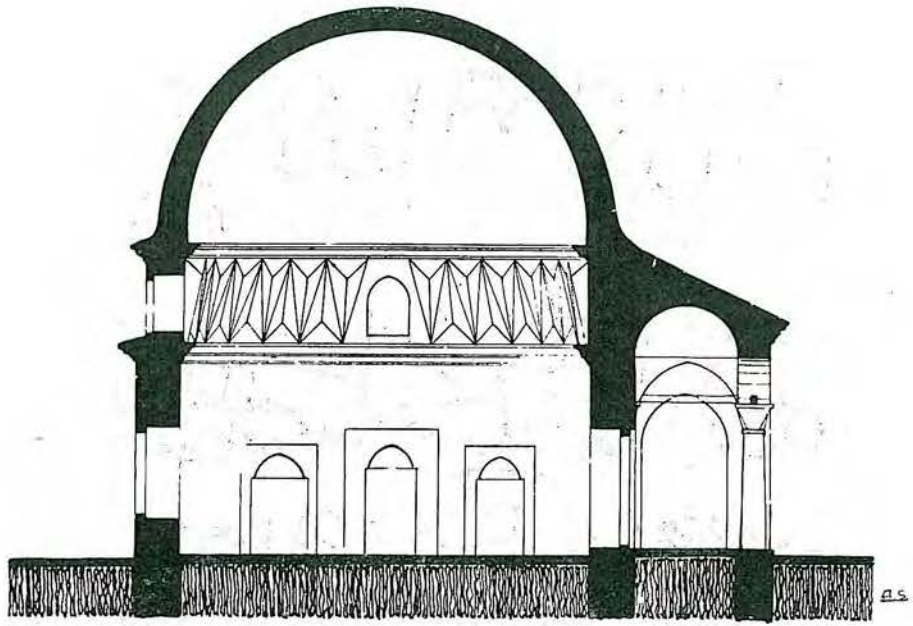
حَمْدُكَ الْمُبْتَغَى الْمُبَارَكُ  
خَالِصًا خَالِصًا لِقَابِ اللَّهِ  
حَمْدُكَ الْمُبْتَغَى الْمُبَارَكُ

1. Resim — İznik, Hacı Özbek Cami'i kitâbesi (İznik, İstanbul 1943, 30. s., 19. resim.  
Bursa Halkevi Yayını 11. Nu.).

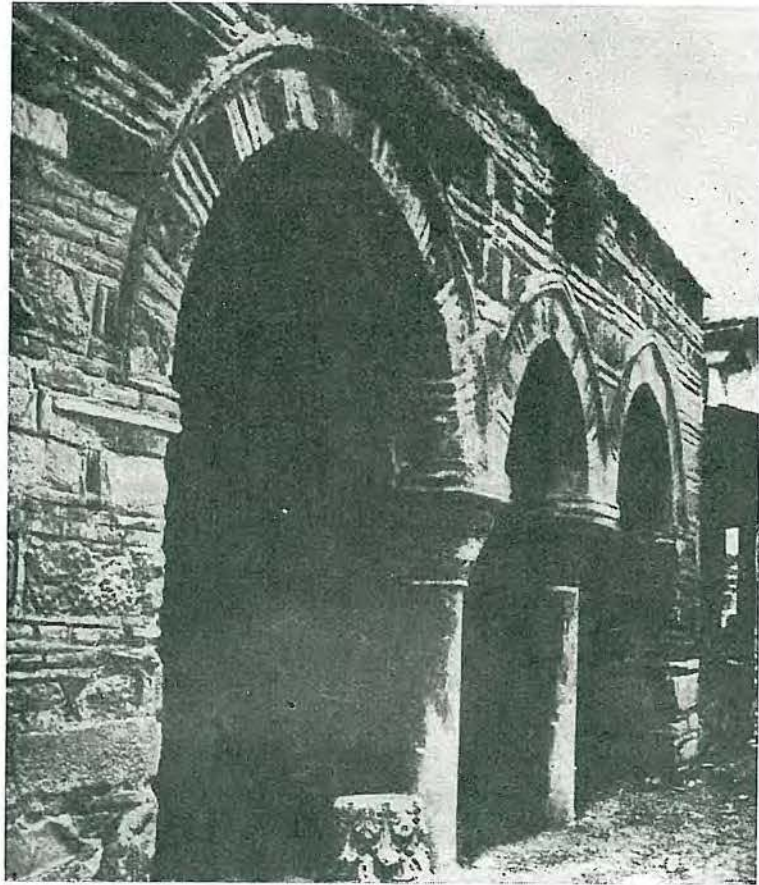


2. Resim — İznik, Hacı Özbek Cami'i plânı (A. Saim Ülgen, İznik'de Türk Eserleri. Vakıflar Dergisi I. C., Ankara 1938, 10. resim).





3. Resim — İznik, Hacı Özbek Cami'i makta'ı (*A. Saim Ülgen, a. ma., 11. resim*).

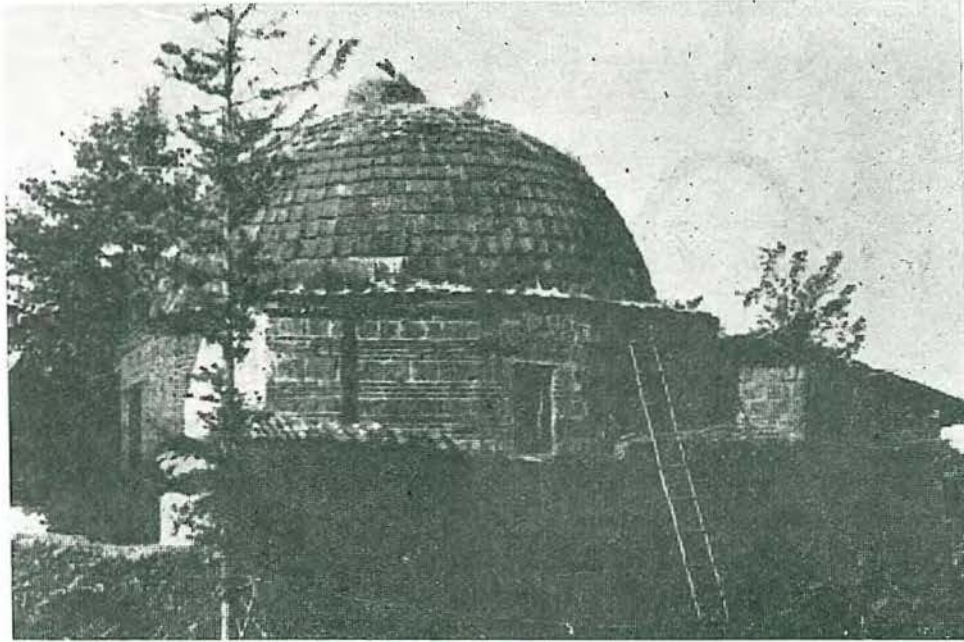


4. Resim — İznik, Hacı Özbek Cami'i son cemâat revakı (*K. Otto-Dorn, Das islamische Iznik. Berlin 1941*).



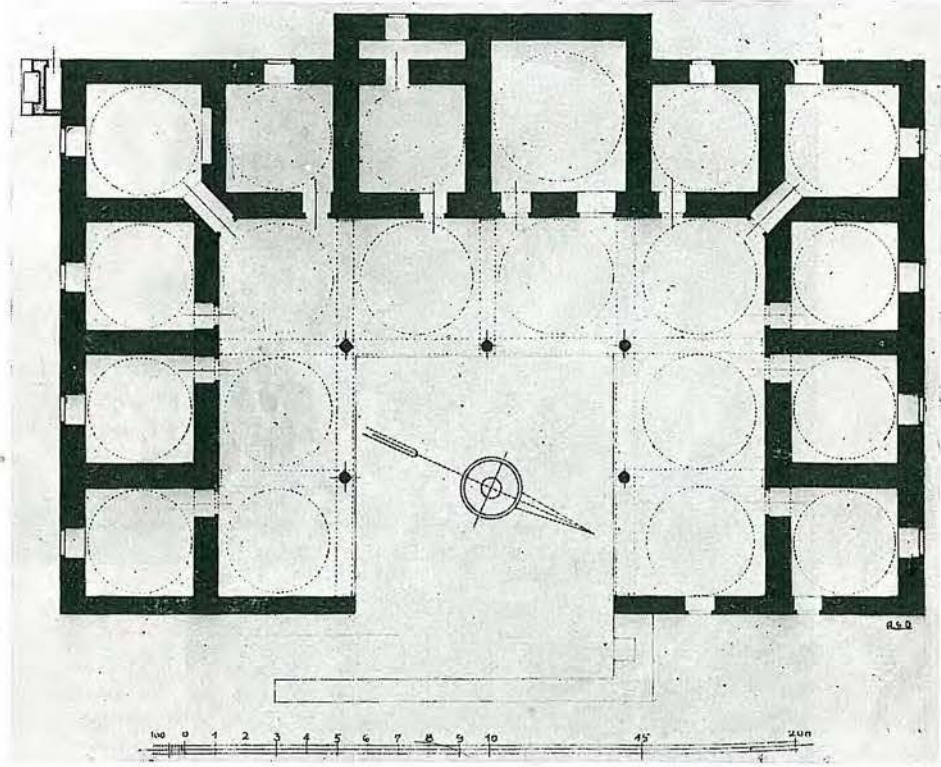


5. Resim — İznik, Hacı Özbek Cami'i revak tonozu ve kitâbesi (*K. Otto-Dorn, a.e.*).

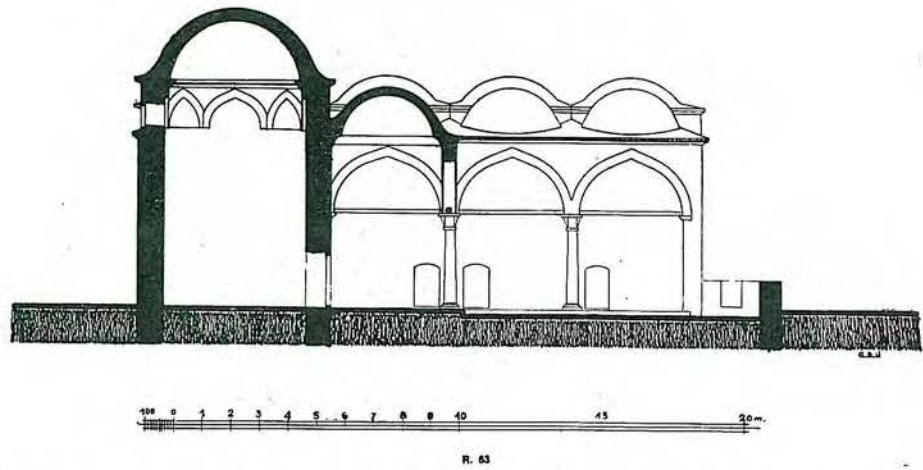


6. Resim — İznik, Hacı Özbek Cami'i cebhesi (*K. Otto-Dorn, a.e.*).





7. Resim — İznik, Süleyman Paşa Medresesi plâni (A. Saim Ülgen, a. ma., 62. resim).



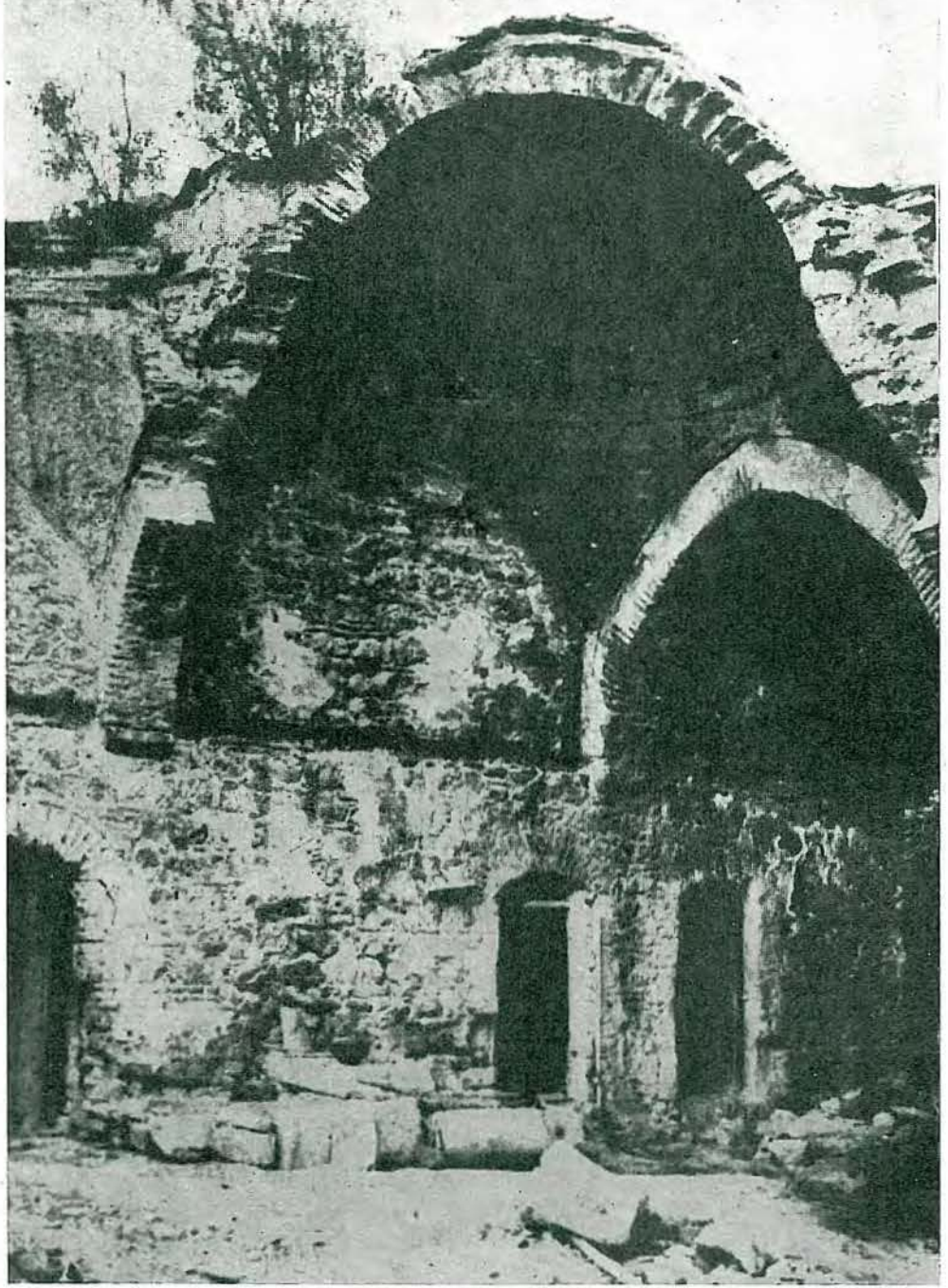
8. Resim — İznik, Süleyman Paşa Medresesi makta'ı (A. Saim Ülgen, a. ma., 63. resim).





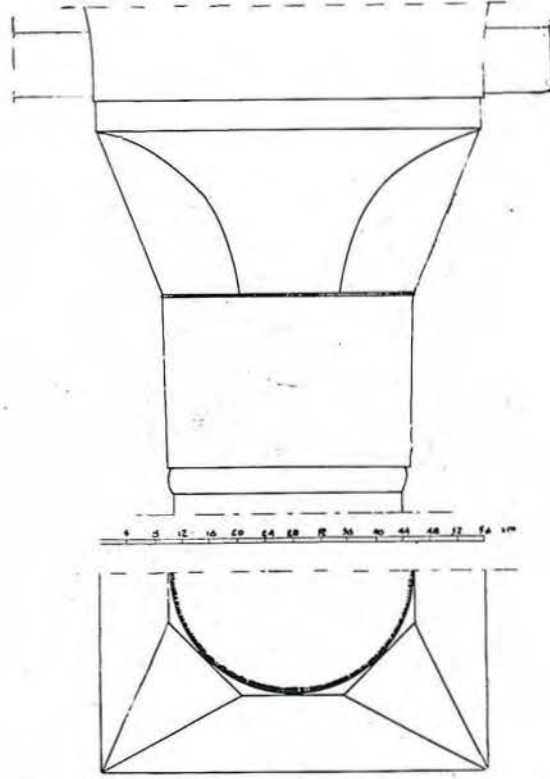
9. Resim — İznik, Süleyman Paşa Medresesi revakı (*K. Otto-Dorn, a.e.*).



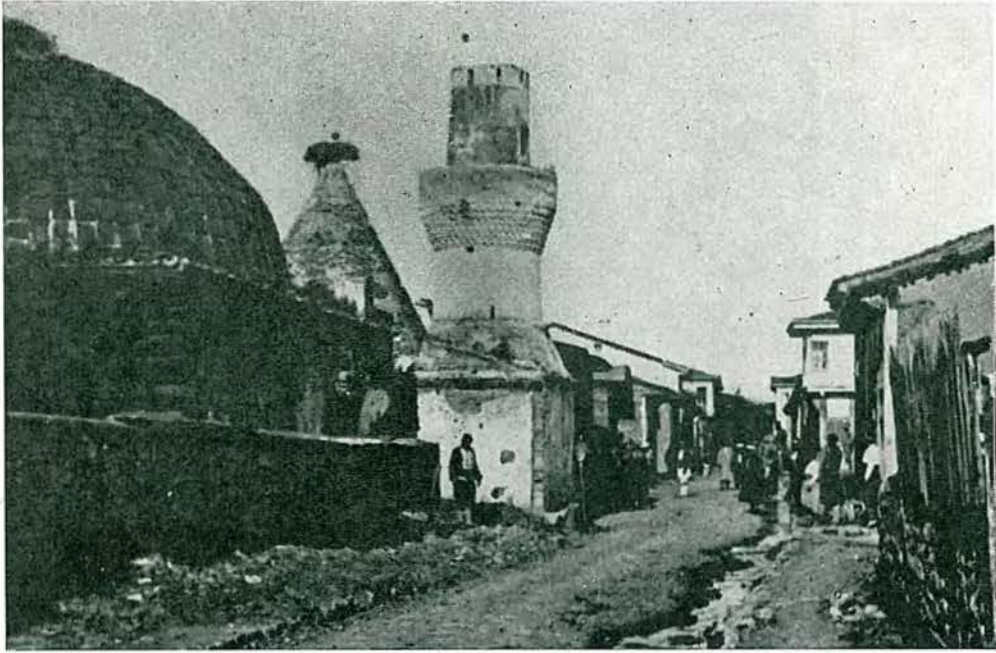


10. Resim — İznik, Süleyman Paşa Medresesi dahili (*K. Otto-Dorn, a.e.*).



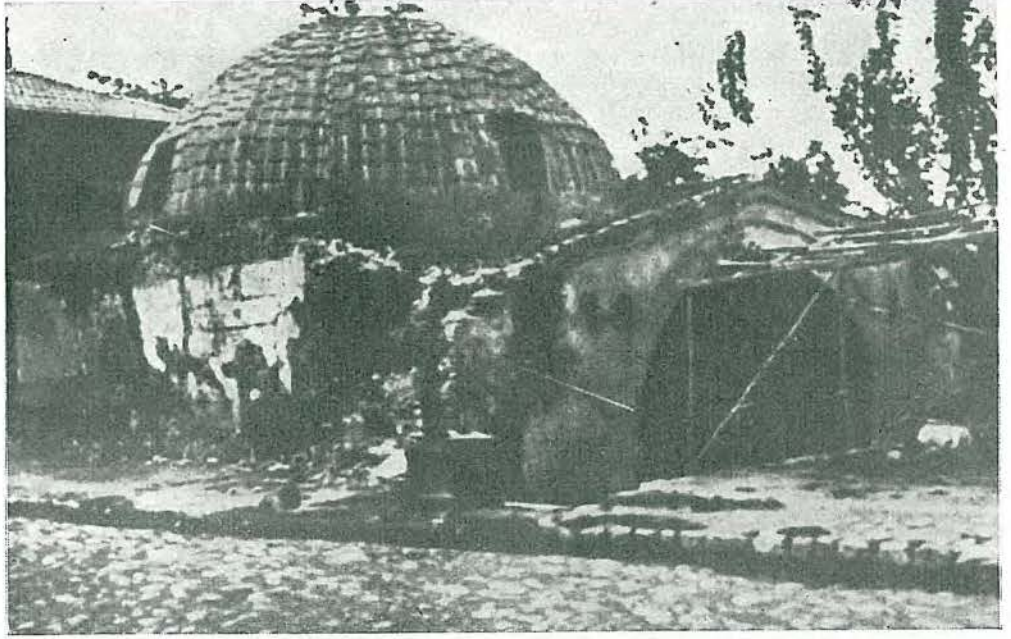


11. Resim — İznik, Süleyman Paşa Medresesi sütûn başlığı.



12. Resim — İznik, Hacı Hamza Manzûmesinin 1300 (1882) senelerindeki fotoğrafı.



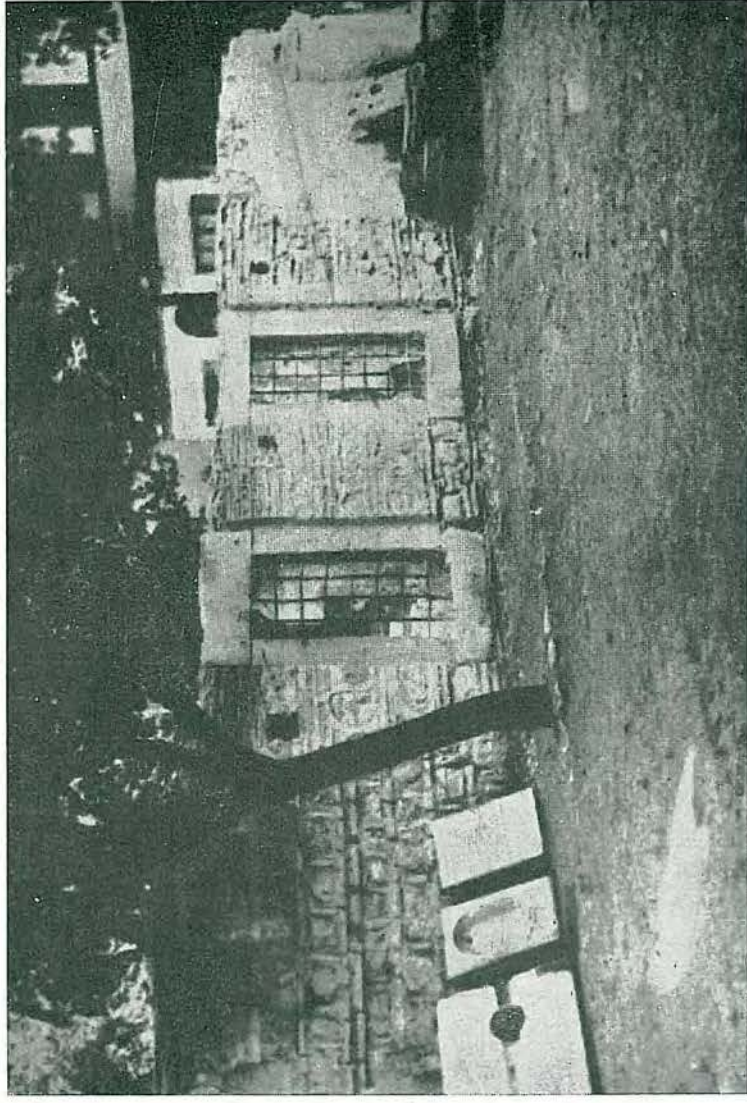


13. Resim — İznik, Hacı Hamza Manzûmesinin 1930 senelerindeki resmi.

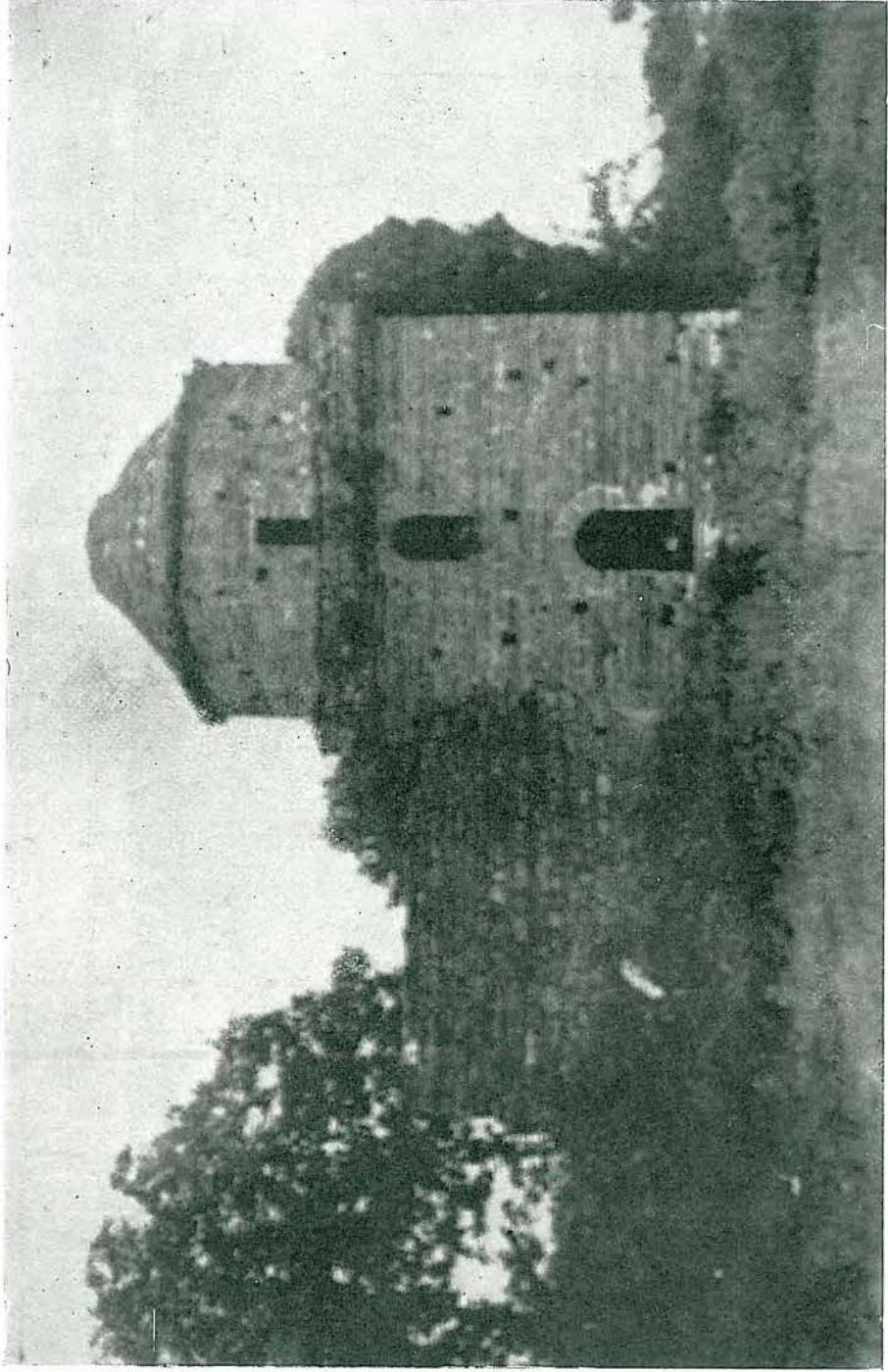


14. Resim — İznik, Hacı Hamza Cami'inin kapısı ve kitâbesi (*K. Otto-Dorn, a.e.*).



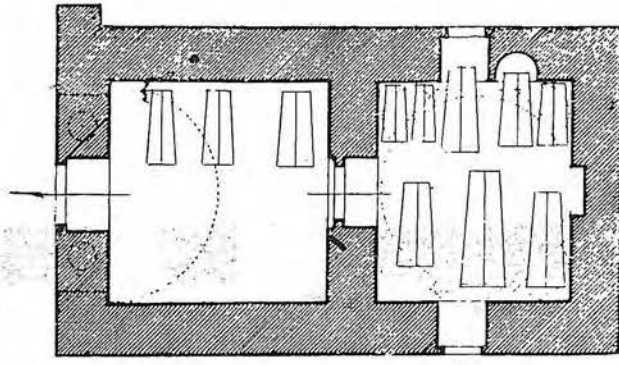


15. Resim — İznik, Hacı Hamza Manzumesinin ihata duvarları (K. Otto-Dorn, a.e.).

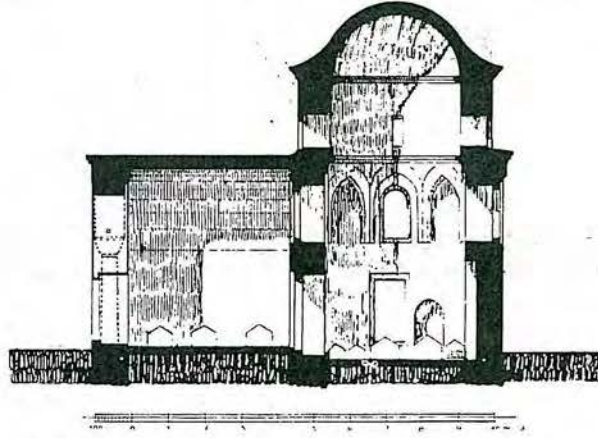


16. Resim — İznik, Kargızar Türbesi cebbesi (A. Saim Ülgen, a. ma., 41. resim).





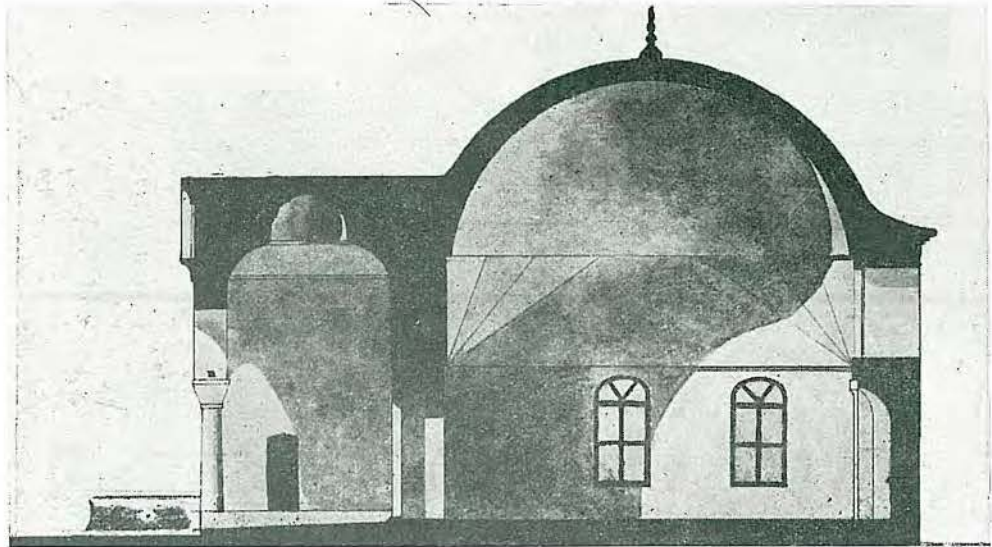
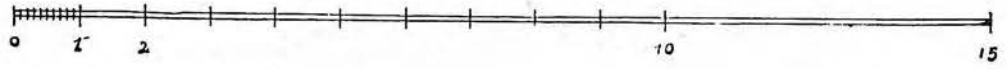
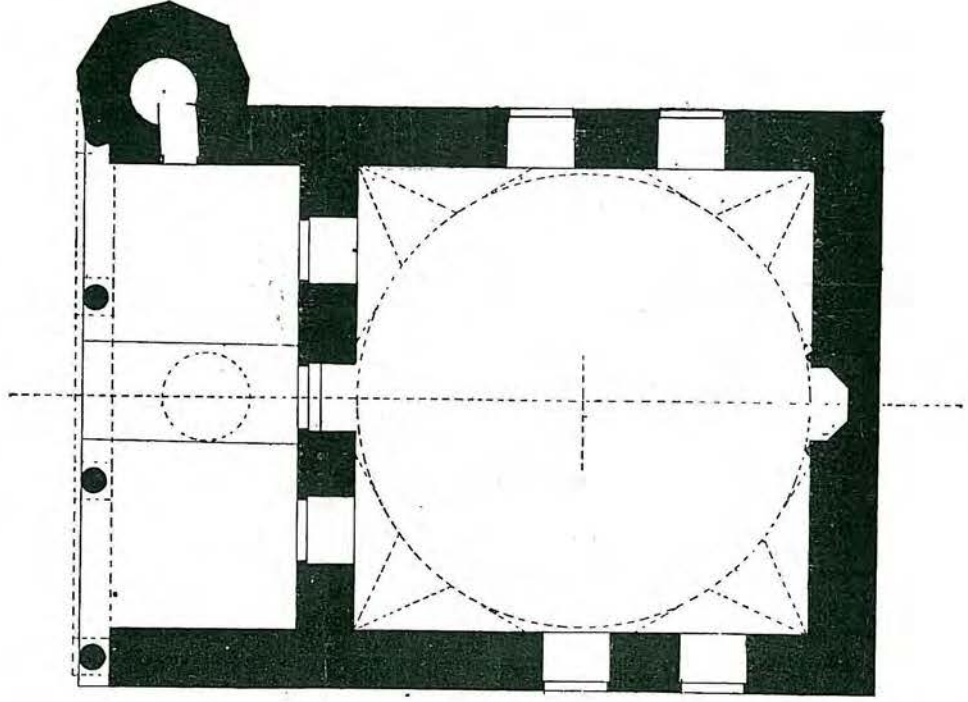
17. Resim — İznik, Kurgızlar Türbesi plâni (A. Saim Ülgen, a. ma., 42. resim).



18. Resim — İznik, Kurgızlar Türbesi makta'ı (A. Saim Ülgen, a. ma., 43. resim).

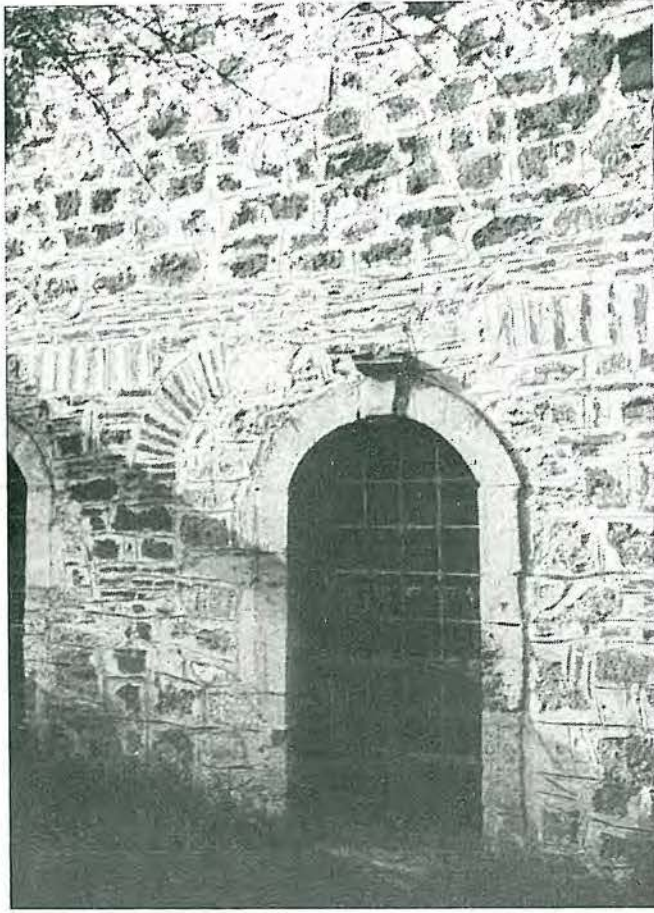


19. Resim — Bursa, Alaüddin Cami'i cebhesi (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).



20. Resim — Bursa, Alaüddin Cami'i plâni ve makta'ı (S. Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları*, İstanbul 1946, I. C., 16. levha).





21. Resim — Bursa, Alaüddin Cami'i şark cebhesi (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).



22. Resim — Bursa, Alaüddin Cami'i garp cebhesi (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).

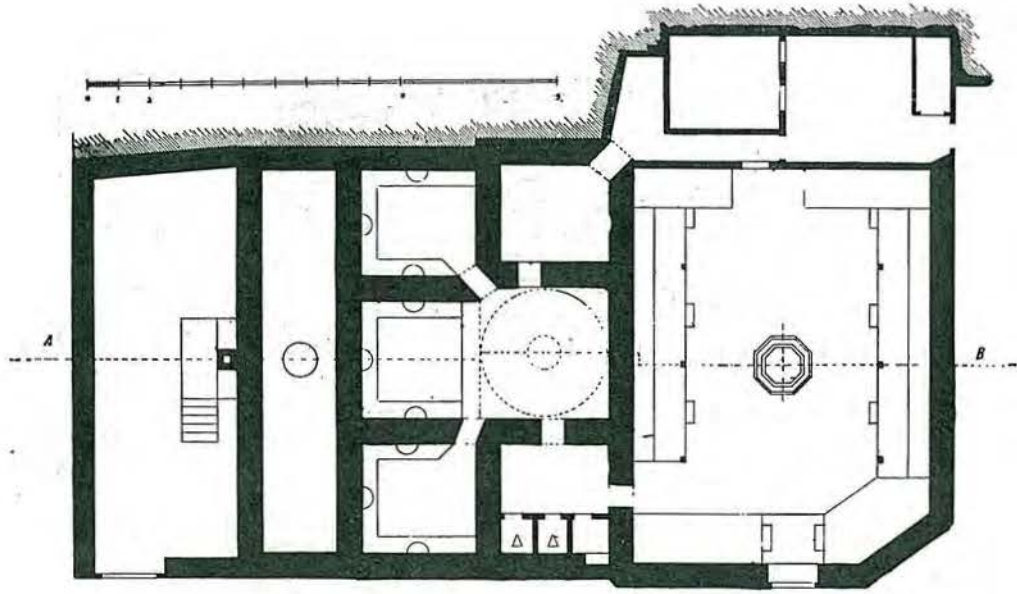


23. Resim — Bursa, Alaüddin Cami'i minaresi  
(Foto. Ekrem Hakki Ayverdi).

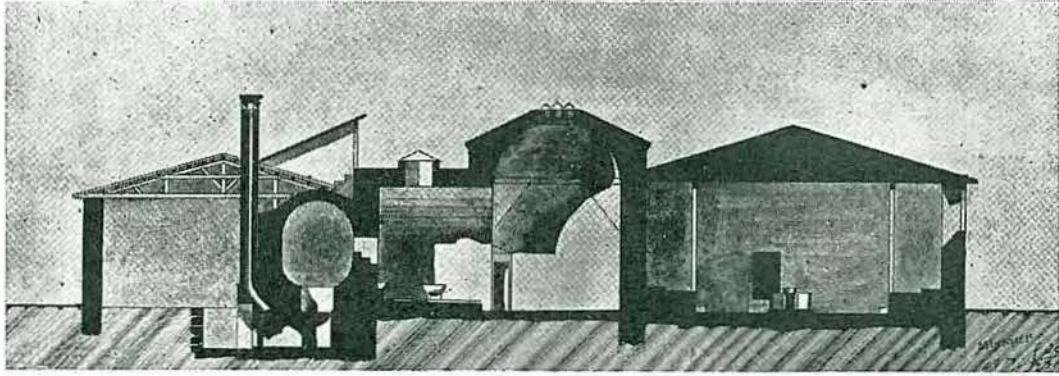


24. Resim — Bursa, Kal'e içinde Orhan Gazi Cami'i kitâbesi (Halim Baki Kunter, Kitâ-  
belerimiz, Vakıflar Dergisi, II. c., Ankara 1942, 25. resim).

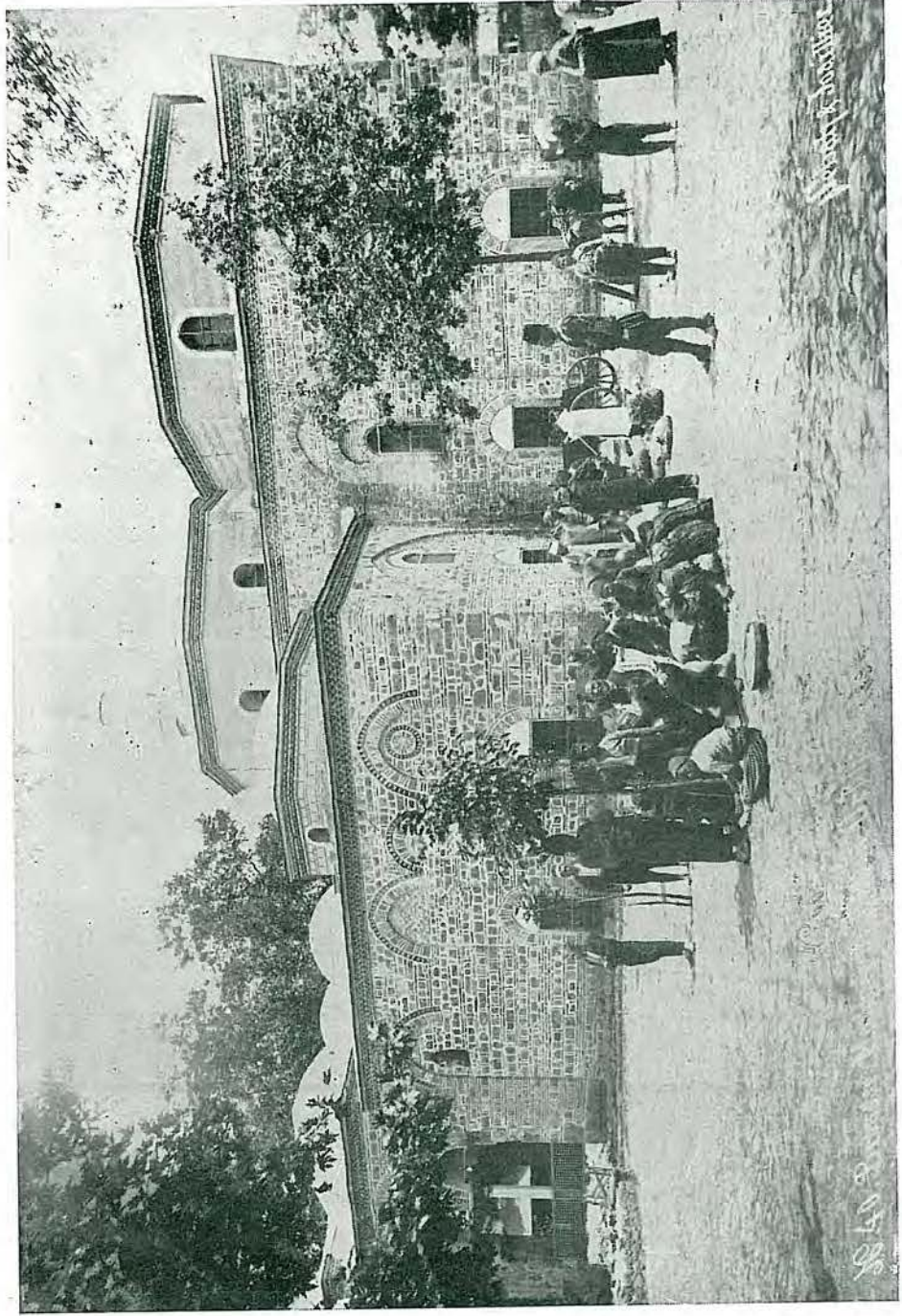




25. Resim — Bursa, Kal'e içinde Eski Yeni Hamam plânı (S. Çetintaş, a.e., 13. levha).

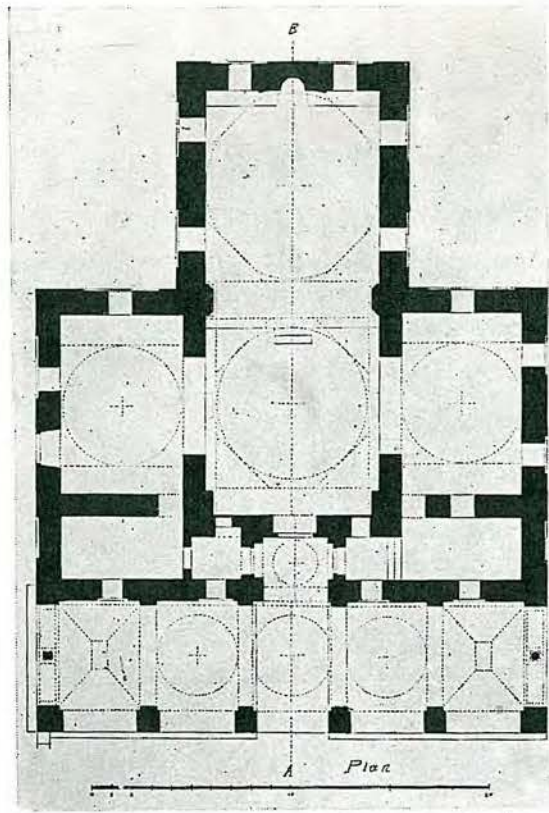


26. Resim — Bursa, Kal'e içinde Eski Yeni Hamam makta'ı (S. Çetintaş, a.e., 13. levha).

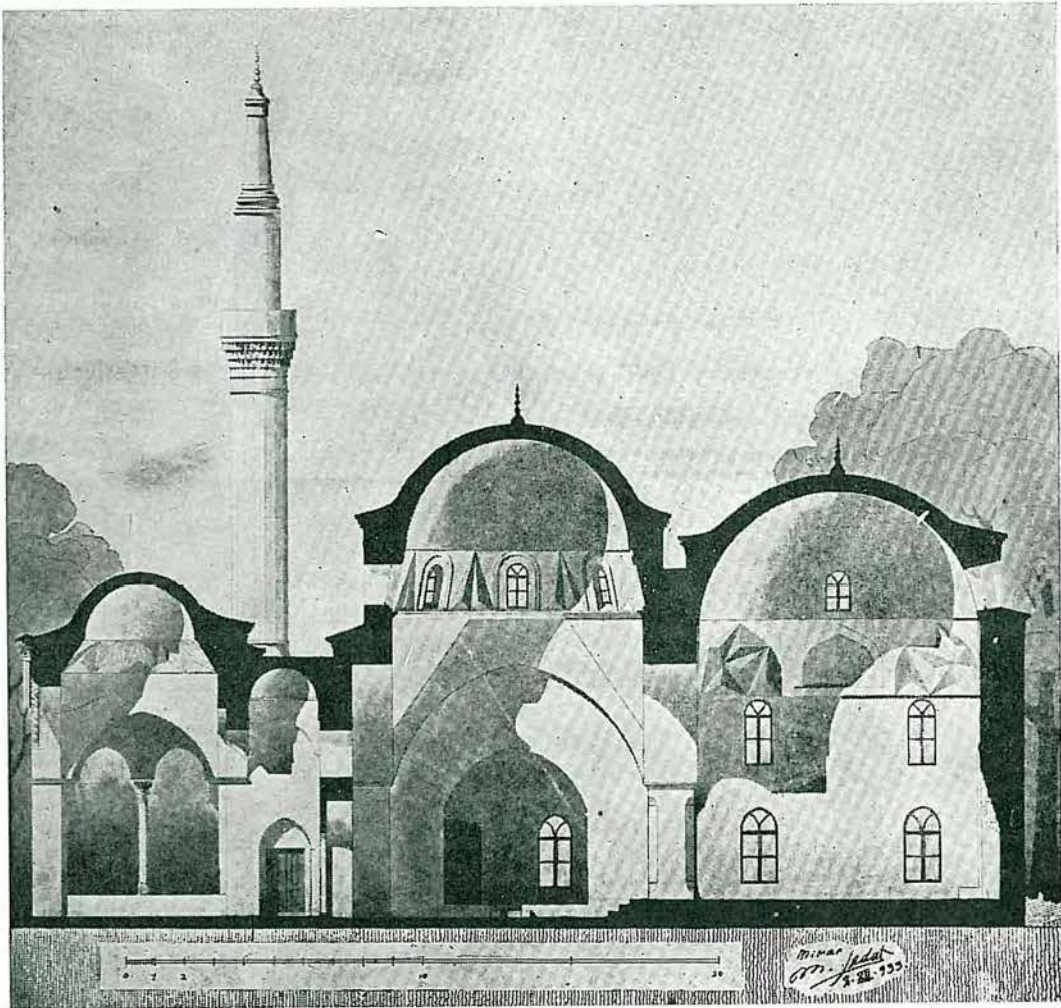


27. Resim — Bursa, Orhan Cami'i garb cebhesi.





28. Resim — Bursa. Orhan Cami'i plânı (S. Çetintaş, a.e., 1. levha).

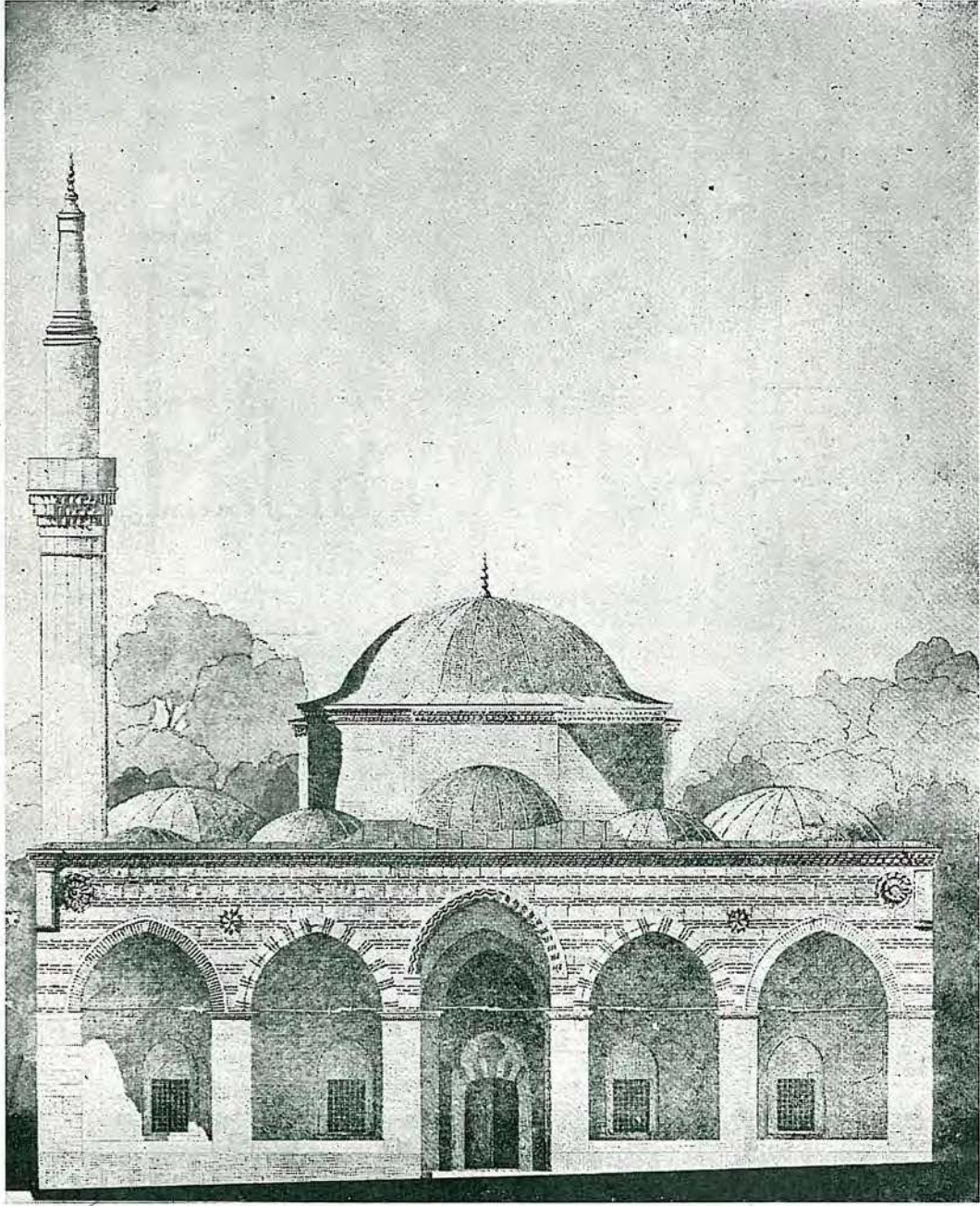


29. Resim — Bursa. Orhan Cami'i makta'ı (S. Çetintaş, a.e., 4. levha).

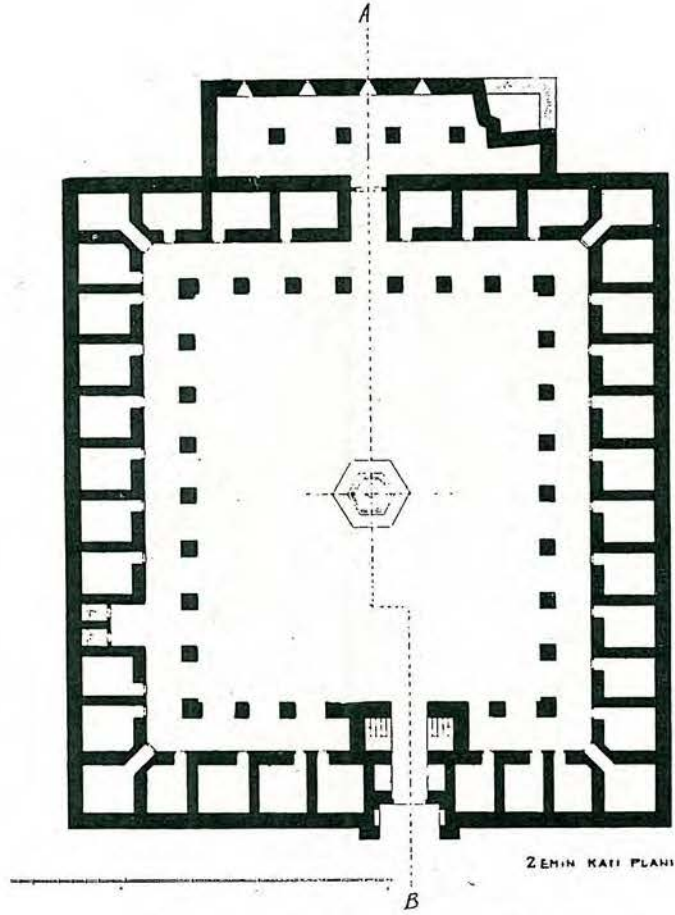


30. Resim — Bursa. Orhan Cami'i şark cebhesi (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).

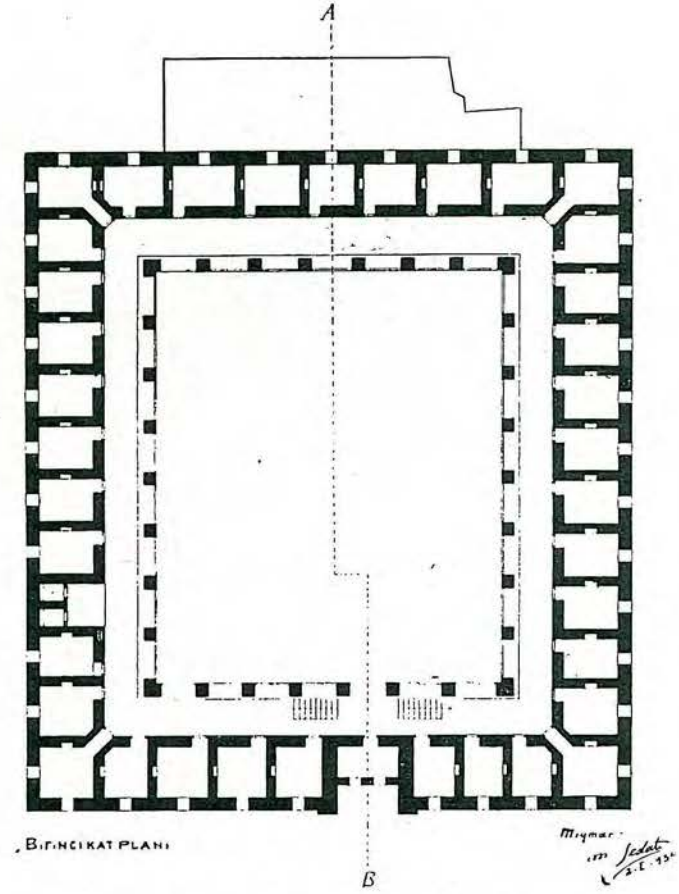




31. Resim — Bursa. Orhan Cami'i cebhe rölövesi (S. Çetintaş, a.e., 2. levha).

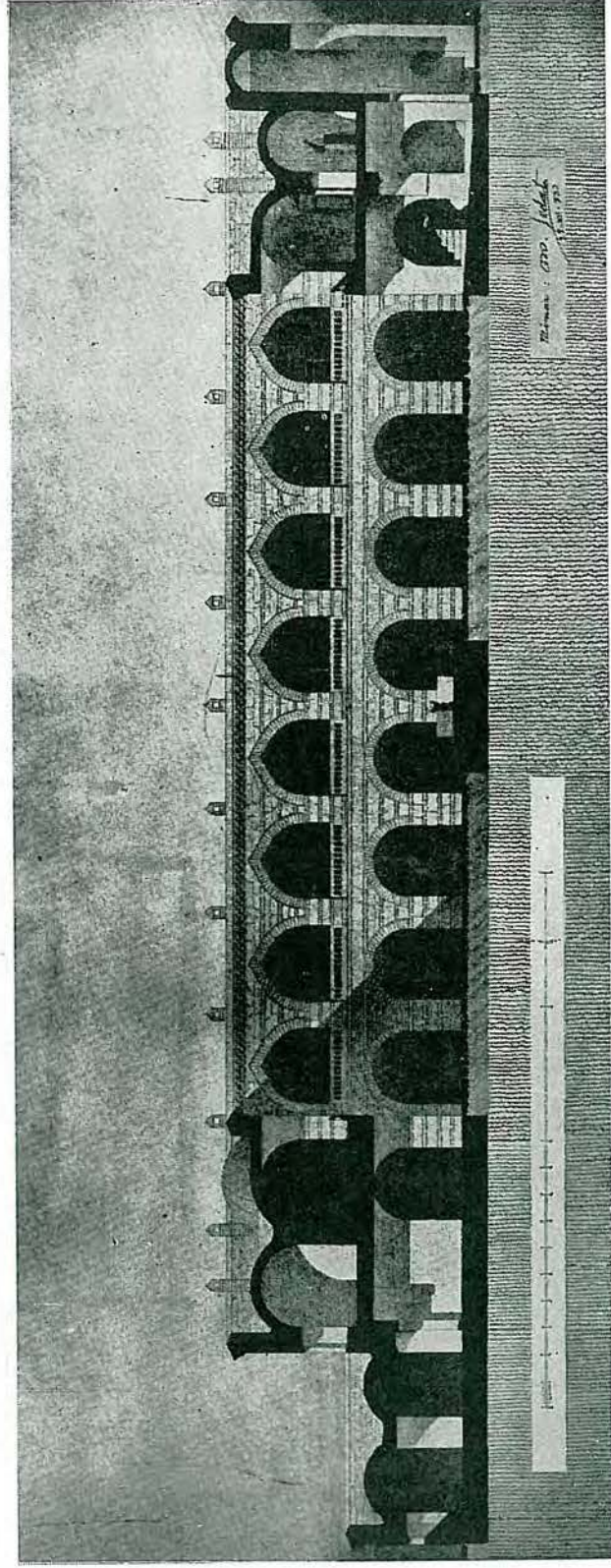


32. Resim — Bursa. Bey Hanı zemin katı plânı  
(S. Çetintaş, a.e., 6. levha, soldaki resim).

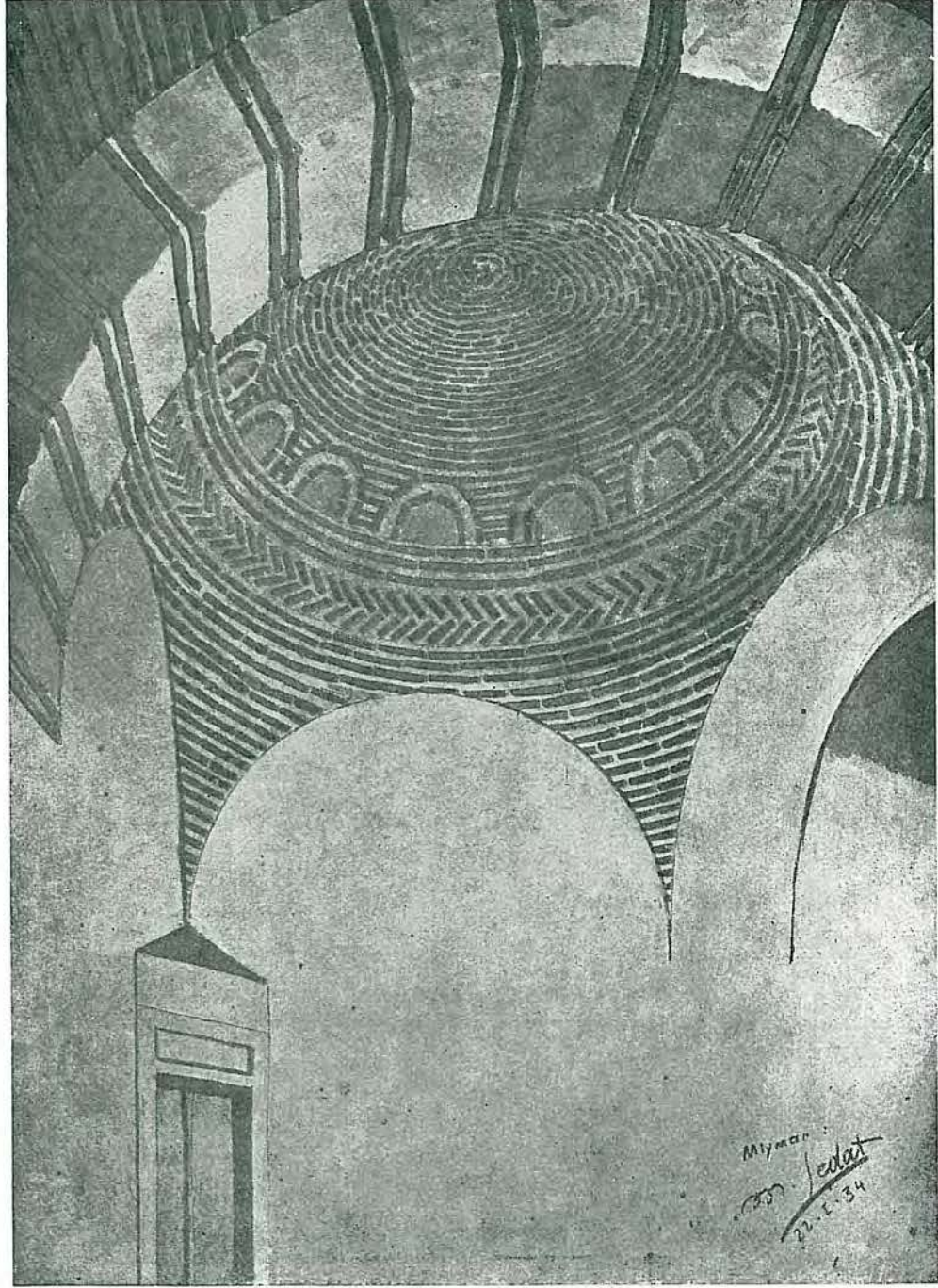


33. Resim — Bursa. Bey Hanı birinci kat plânı  
(S. Çetintaş, a.e., 6. levha, sağdaki resim).



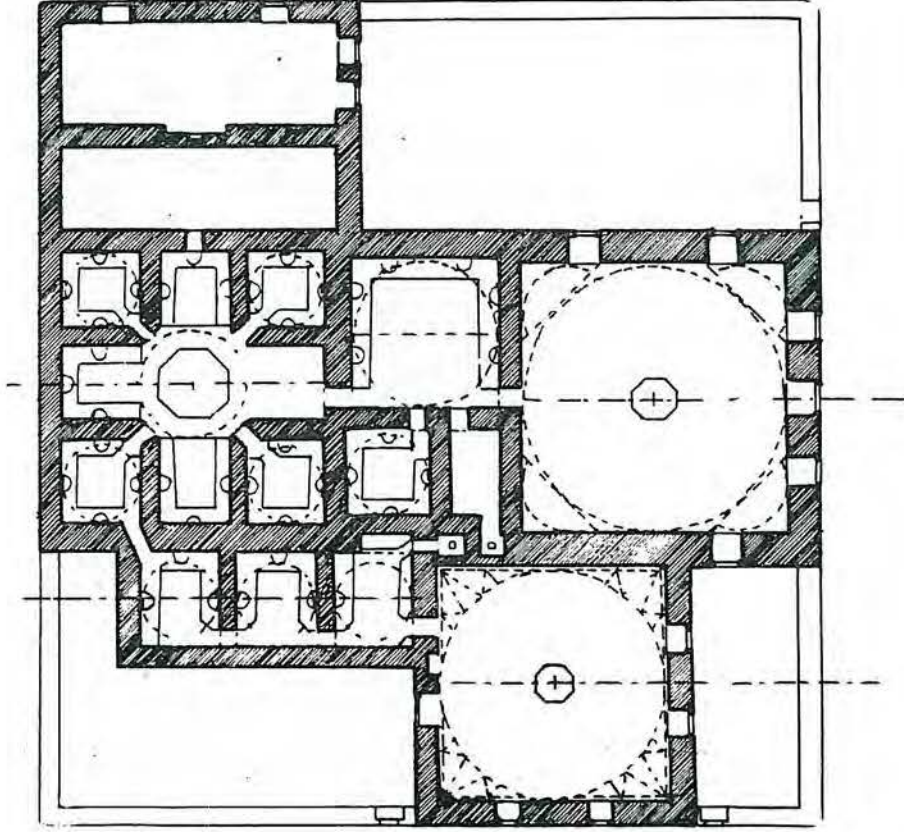


34. Resim — Bursa. Bey Hamı makta'ı (S. Çetintaş, a.e., 7. levha).

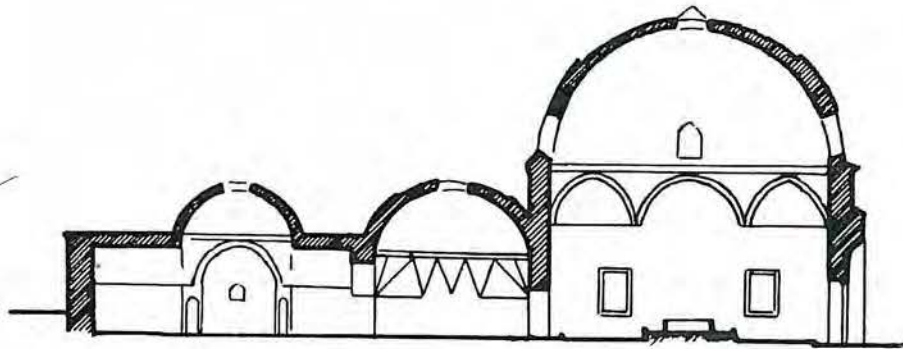


35. Resim — Bursa. Bey Hanı kubbe içi (S. Çetintaş, a.e. 9. levha).





36. Resim — Bursa. Orhan Hamamı plâni (S. Çetintaş, a.e., 27. s.).

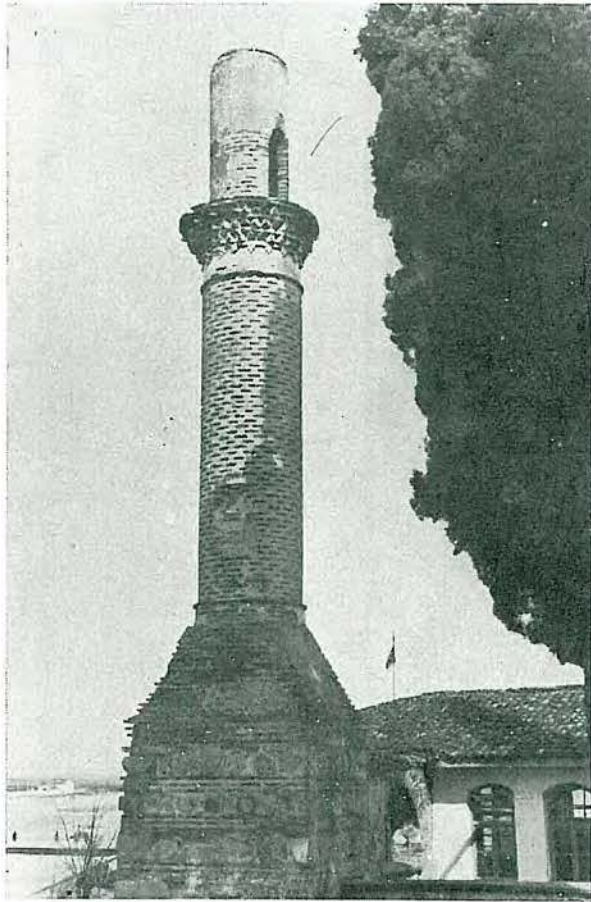


37. Resim — Bursa. Orhan Hamamı makta'ı (S. Çetintaş, a.e., 28. s., 3. makta).



38. Resim — Yenişehir. Orhan Gazi Cami'inin 1300 (1882) tarihlerindeki hali.

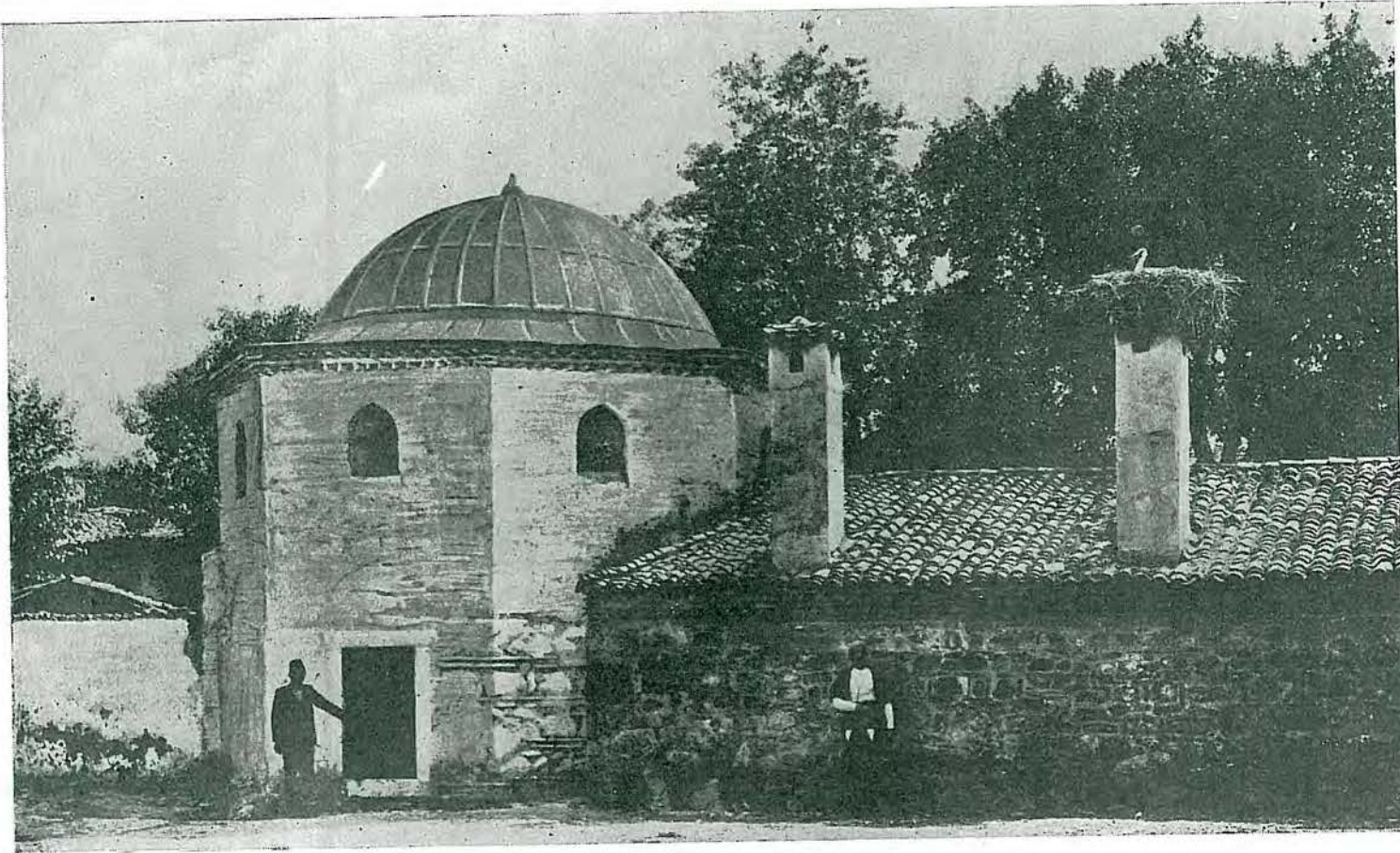




39. Resim — Kirmastı. (Mustafa Kemal Paşa).  
Lala Şahin Paşa Cami'i minaresi.



40. Resim — Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa).  
Lala Şahin Paşa Türbesi.

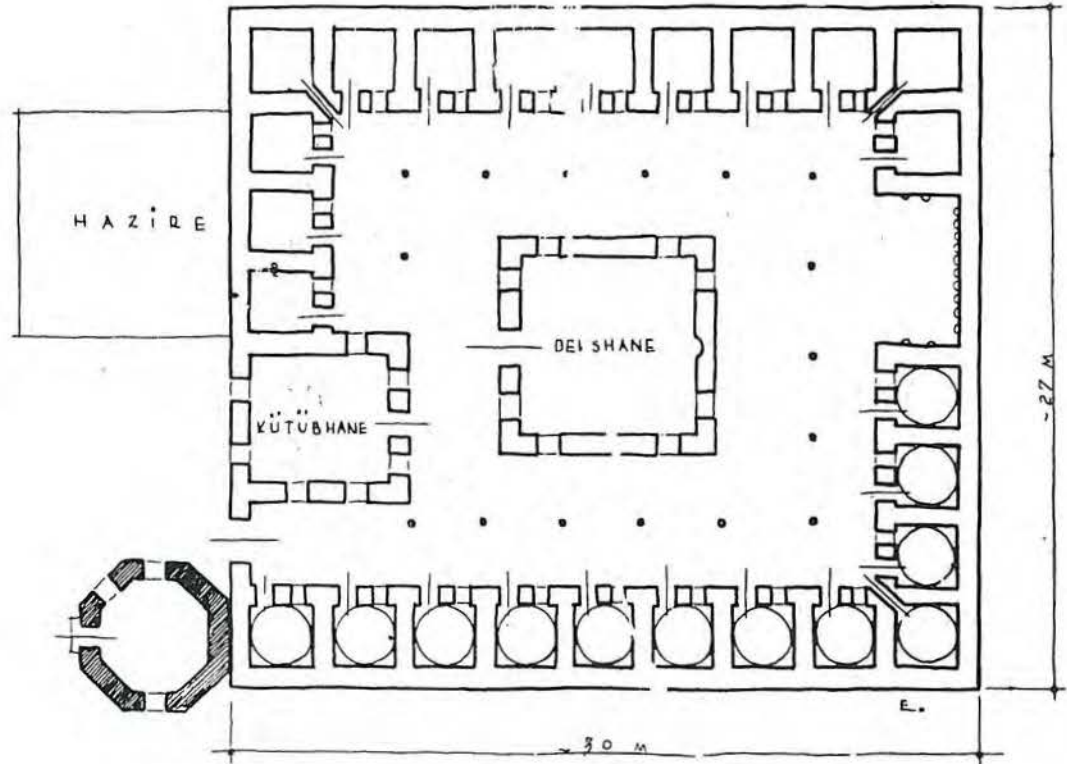


41. Resim — Yenişehir. Süleyman Paşa Medresesinin 1905 deki hali.





42. Resim — Yenişehir. Süleyman Paşa Medresesinde Paşanın Makam Türbesi  
(Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).

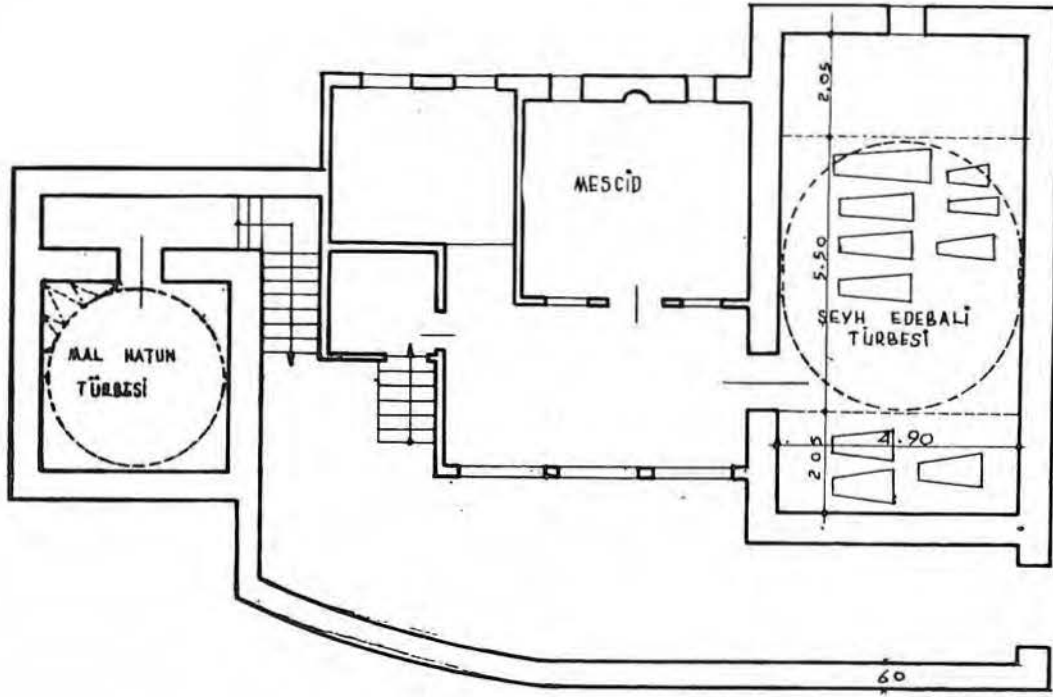


43. Resim — Yenişehir. Süleyman Paşa Medresesinin takribî restitüsyon plânı.

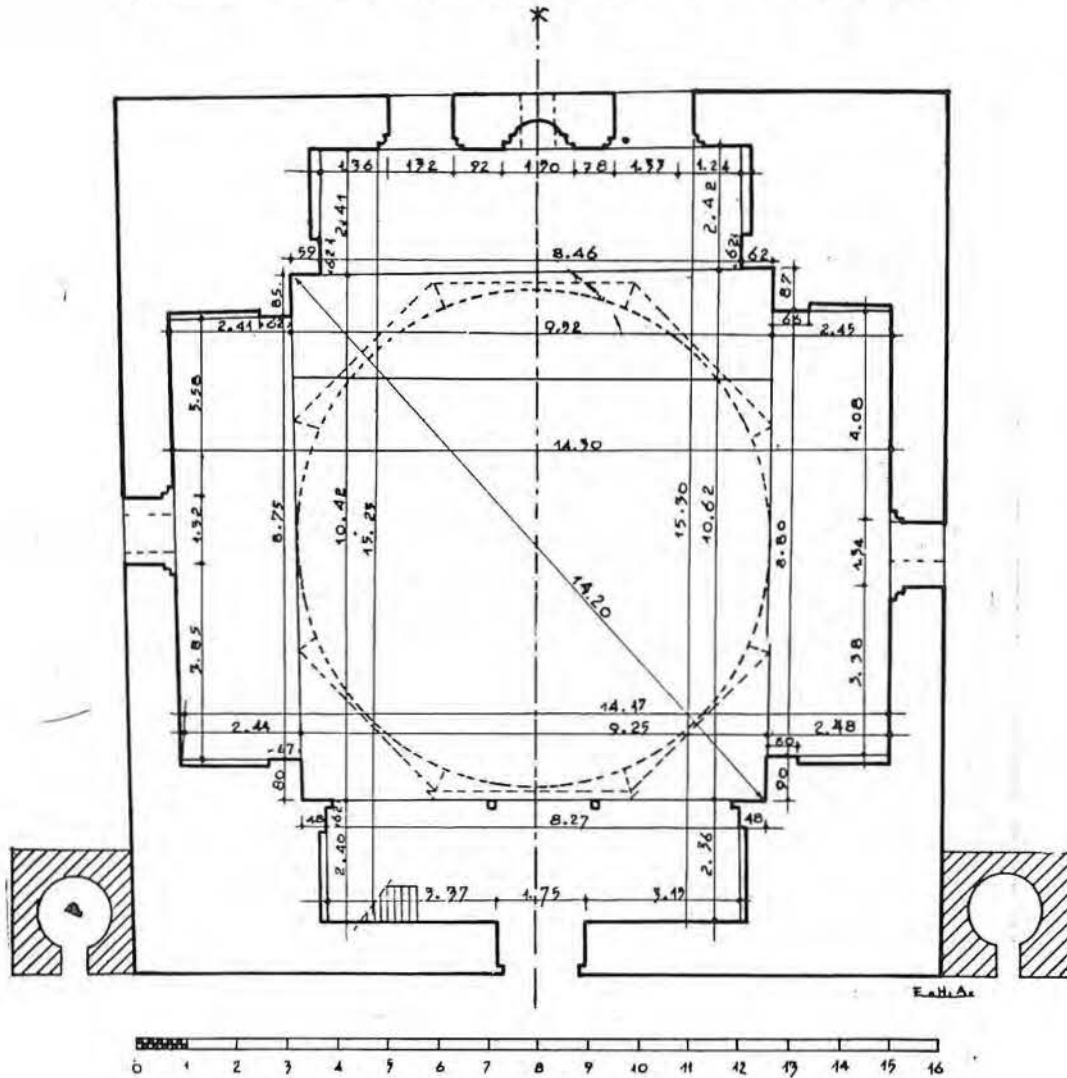


44. Resim — Bilecik. Şeyh Edebali ve Sultan Orhan Cami'lerinin 1300 (1882) deki hali. Cami'de ilâve minareler henüz mevcut değildir.

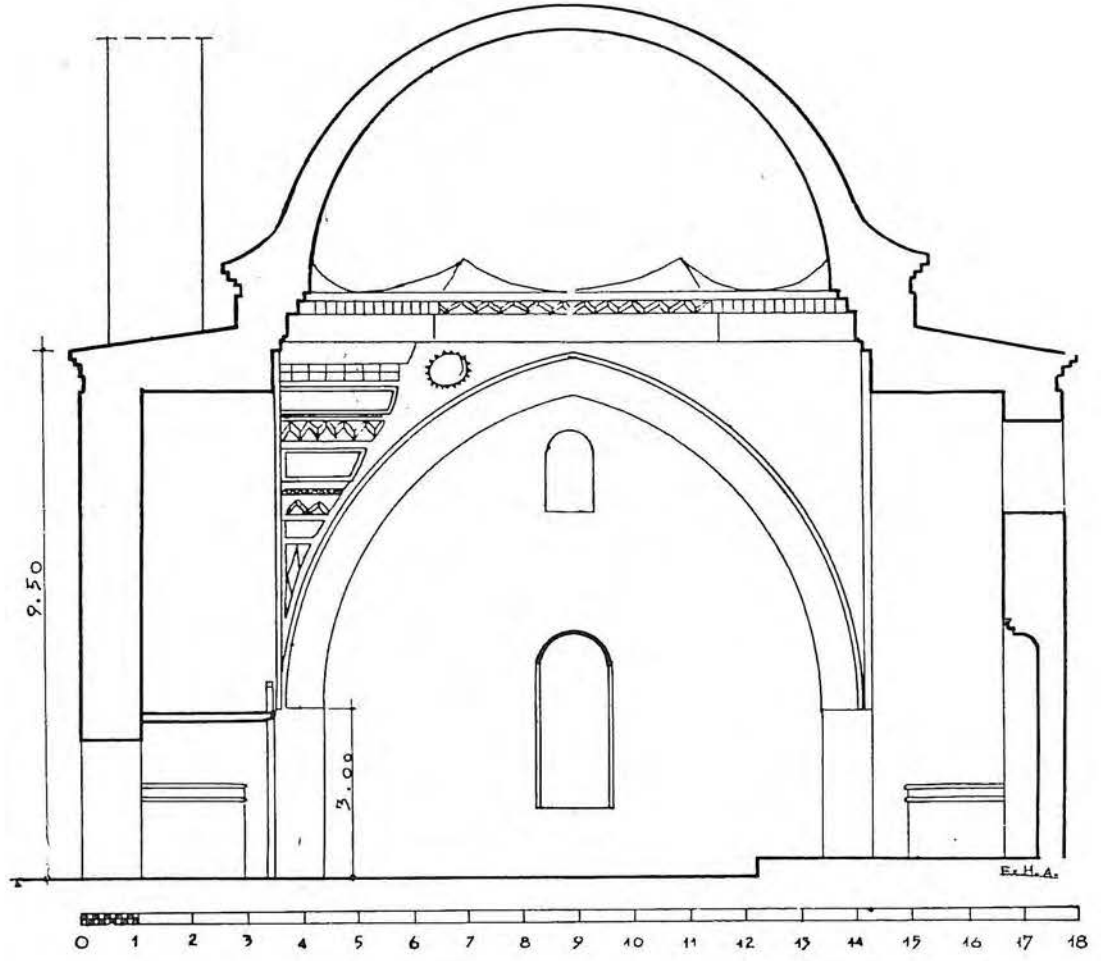




45. Resim — Bilecik. Şeyh Edebali ve Mal Hatun Türbeleri plân krokisi.



46. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Camii'ni plânı.

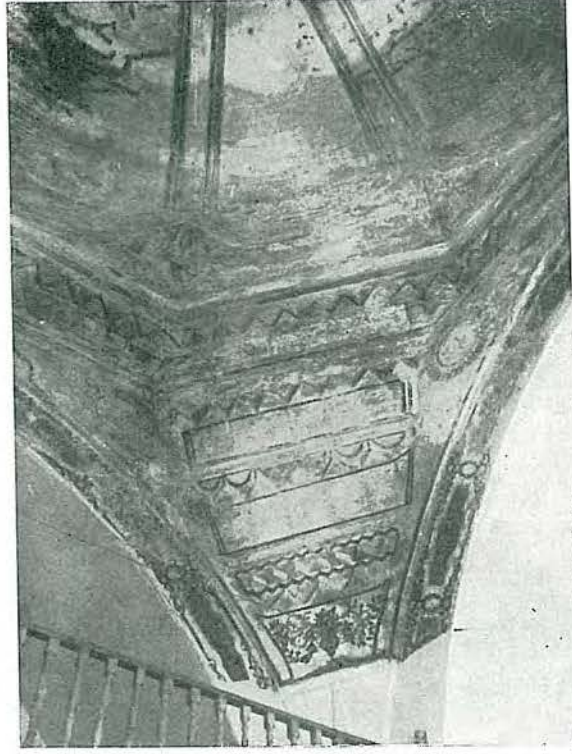


47. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Cami'i makta'ı.



48. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Cami'i kubbe ve eyvan başları  
(Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).

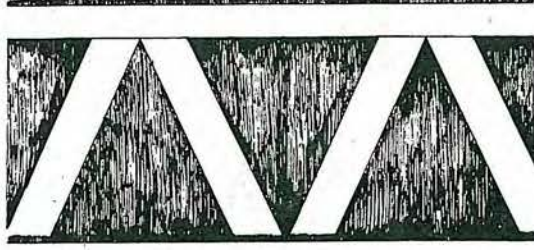




49. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Cami'i köşe alıkları  
(Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).



50. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Cami'i cebhesi (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).



51. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Cami'i  
cebhesinde dişli kuşak tafsilâtı.



52. Resim — Bilecik. Orhan Gazi Cami'i minaresi  
(Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi.)





53. Resim — Göynük. Süleyman Paşa Camii'nin yeni binası (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).

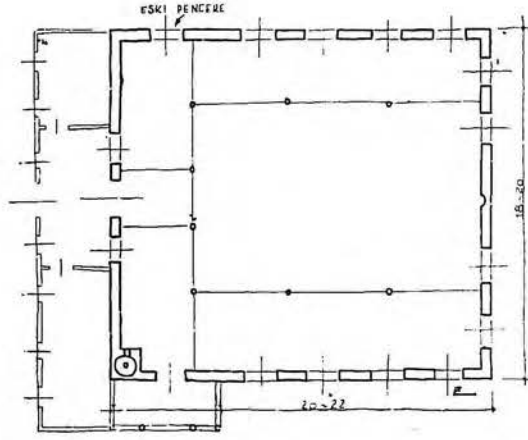


54. Resim — Göynük. Süleyman Paşa Hamamı (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).



55. Resim — Göynük. Süleyman Paşa Hamamı ve Külhanı (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).

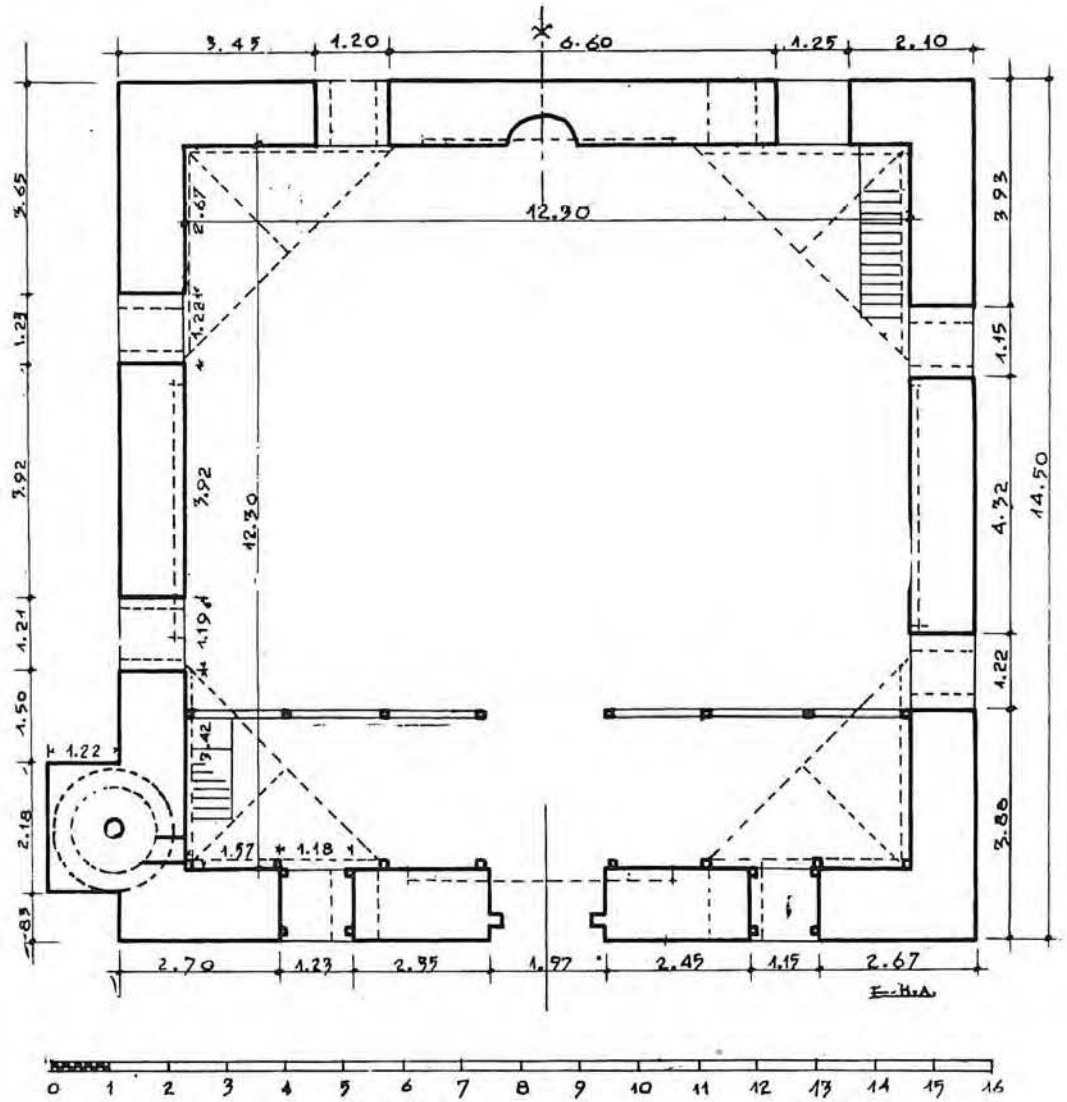




56. Resim — İzmit. Orhan Cami'i plân krokisi.

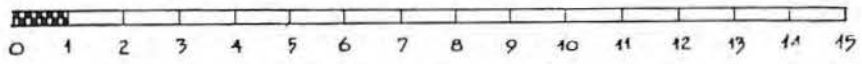
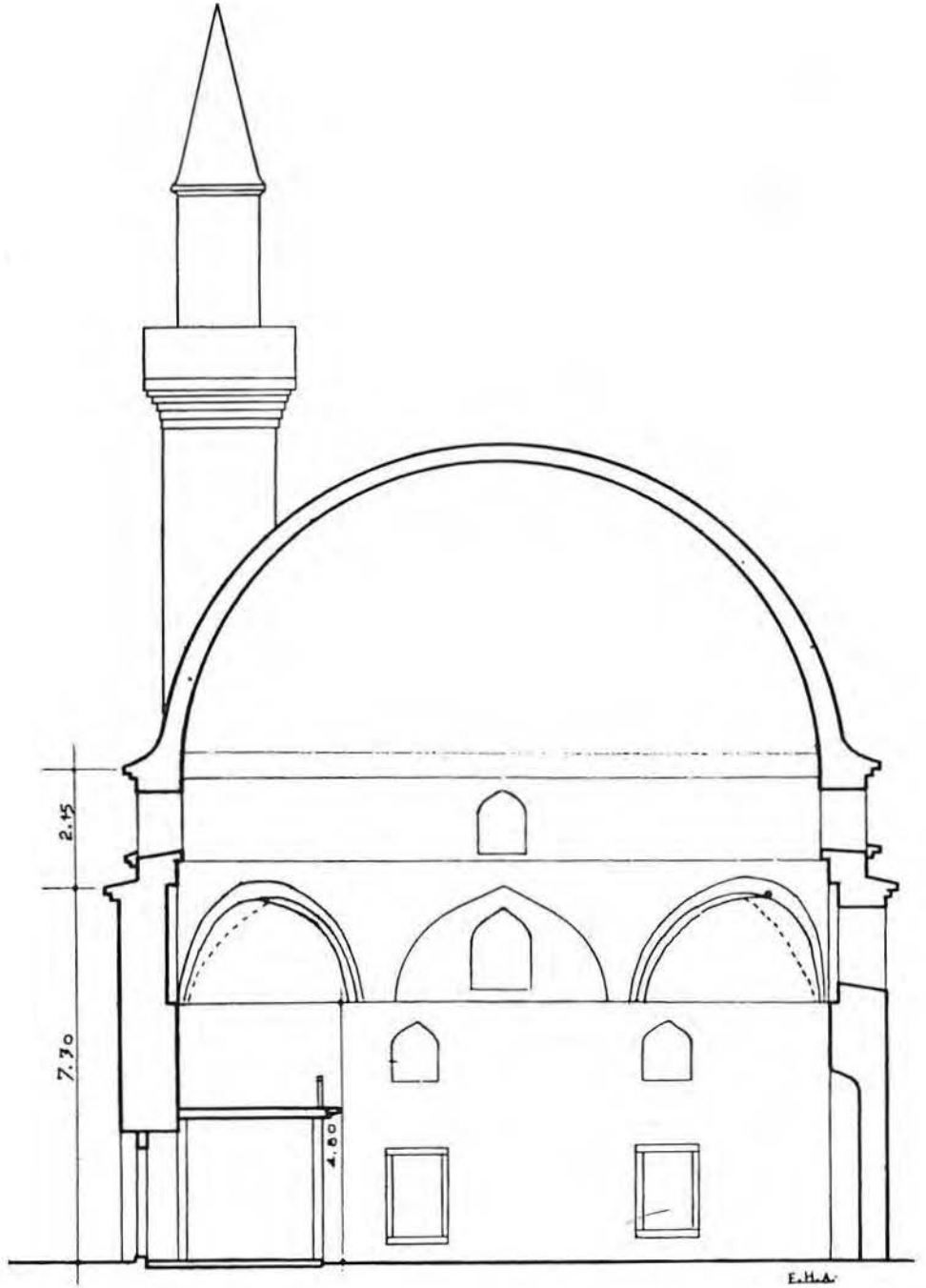


57. Resim — İzmit. Akça Koca Cami'i (Foto. Ekrem Hakkı Ayverdi).



62. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i pencereleri.

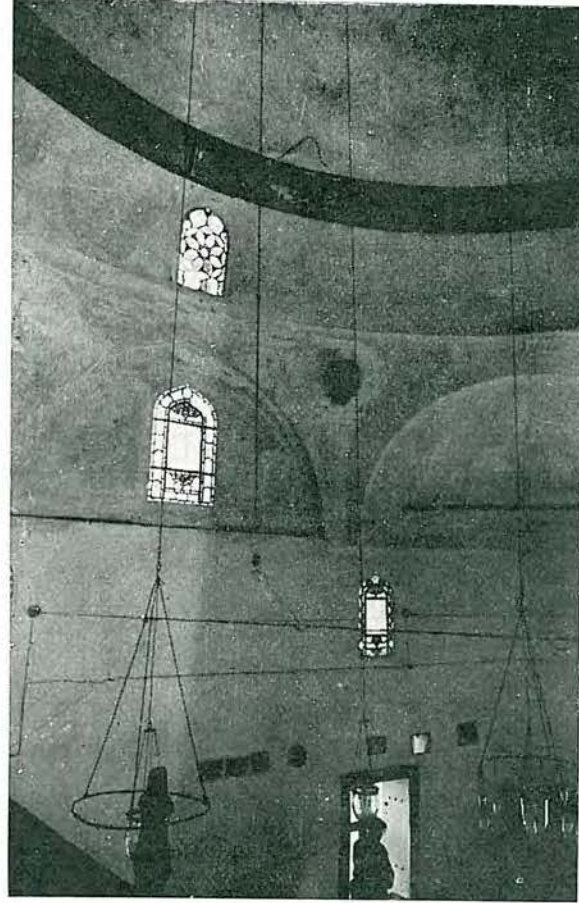




59. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i makta'ı.



60. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i cebhesi.

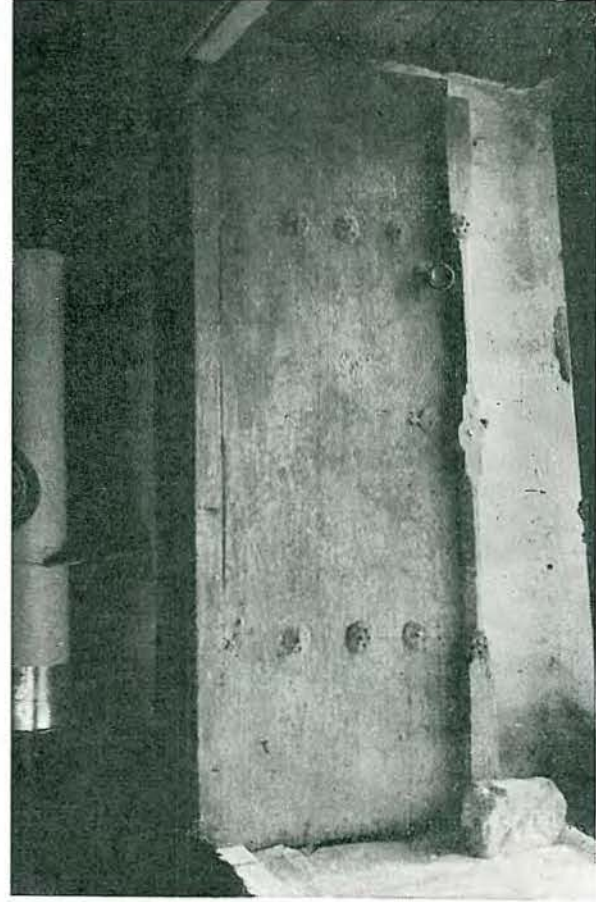


61. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i dahili.

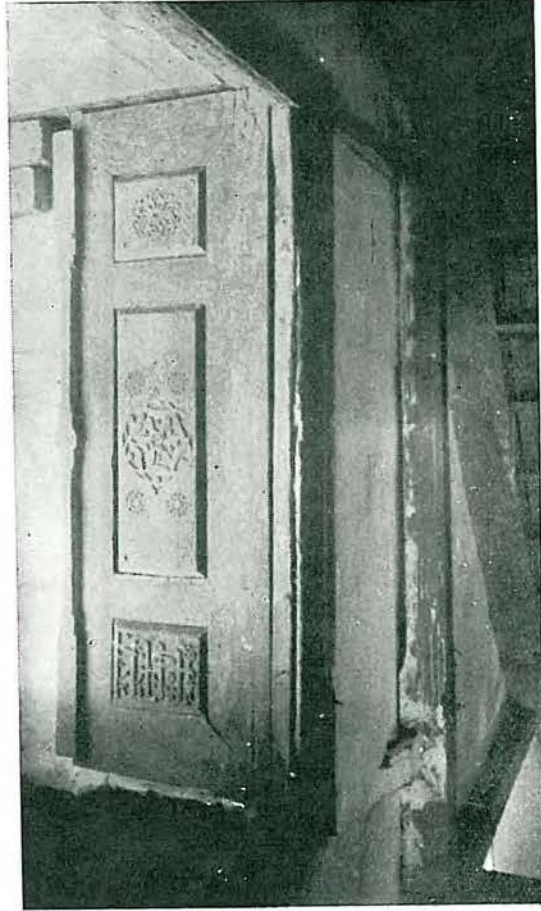




62. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i pencereleri.



63. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i pencere kanadı.

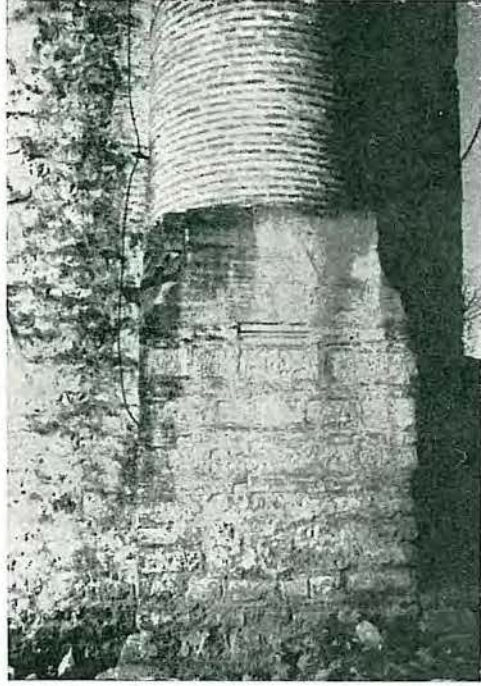


64. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i  
oymalı ve yazılı pencere kanadı.

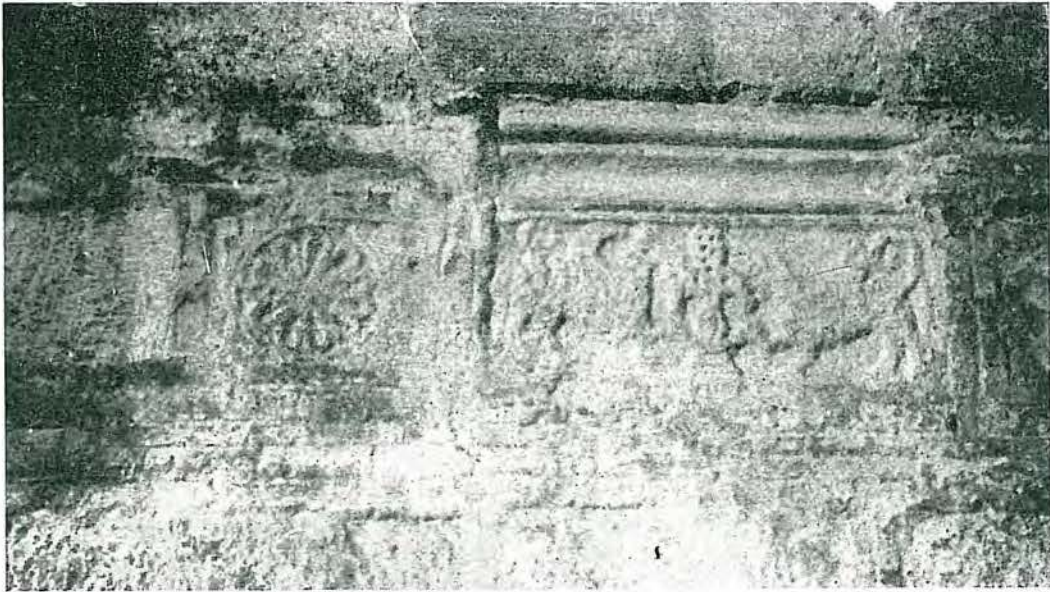


65. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i  
alçı penceresi.





66. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i minare kaidesi.



67. Resim — Gebze. Orhan Gazi Cami'i minaresi kaidesinde aslan kabartması ve kurs.

